

**Roskilde
University**

Om politikken og det sociale aktøren og strukturen
teoretiske overvejelser for politisk strategi

Pedersen, Kaare

Publication date:
1993

Citation for published version (APA):
Pedersen, K. (1993). *Om politikken og det sociale aktøren og strukturen: teoretiske overvejelser for politisk strategi*. Roskilde Universitet. Arbejdspapir / Institut for miljø, teknologi og samfund, Roskilde universitetscenter Nr. 16

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

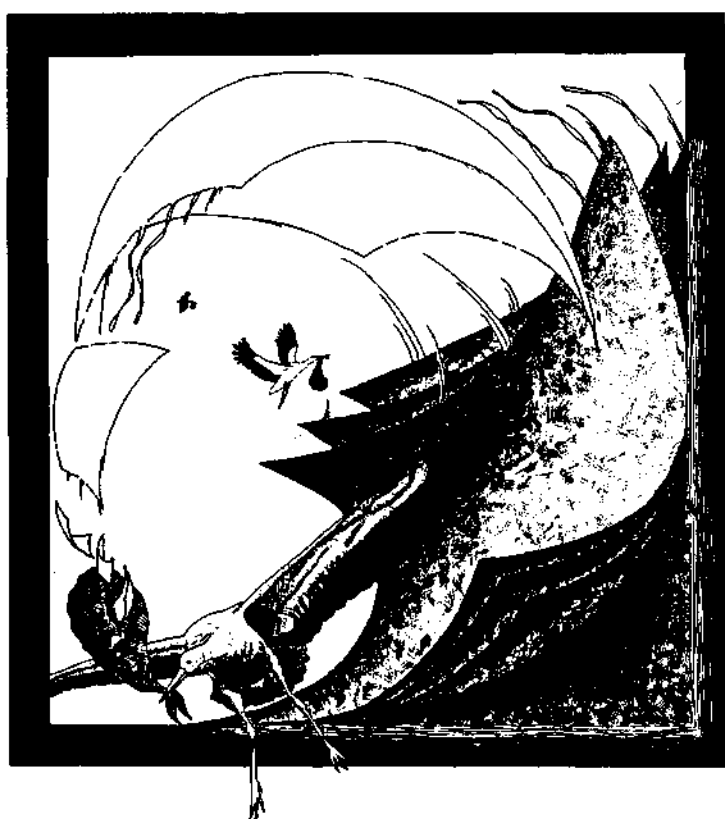
Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact rucforsk@kb.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

OM POLITIKKEN OG DET SOCIALE AKTØREN OG STRUKTUREN

**TEORETISKE OVERVEJELSER FOR
POLITISK STRATEGI**

AF: KAARE PEDERSEN

ARBEJDSPAPIR NR. 16. JUNI 1993.

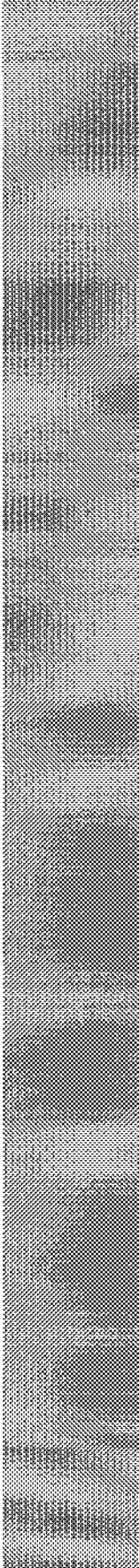
**INSTITUT FOR MILJØ, TEKNOLOGI OG SAMFUND
ROSKILDE UNIVERCITETSCENTER
TEK-SAM - FORLAGET**

ARBEJDSPAPIR NR 16

1.oplag, juni 1993: 100 ex

2.oplag, september 1993: 130 ex

ISBN 87-7753-007-1

Om Politikken og det Sociale Aktøren og Strukturen

**Teoretiske Overvejelser for
Politisk Strategi**

Arbejdsrapport

Kaare Pedersen
Institut for Miljø Teknologi og Samfund
Roskilde Universitets Center
Juni 1993

Indholdsfortegnelse

1. Indledning	1
2. Verdenen er altid fortolket	4
2.1. Kritikken af Oplysningstiden og Positivismen - Fortolkende Samfundsvidenskab.	4
2.2. Forstå før du forklarer eller tesen om Kontekstens primat	6
3. Hans-Georg Gadamer og Den Universelle Hermeneutik.	9
3.1. Fordomme, horisonter, dialog og forståelse	11
3.1.1. Den Hermeneutiske cirkel	11
3.1.2. Forståelseshorizonten og Horisontsammensmeltning	13
3.2. Sandhed og Tradition	15
3.3. Subjekt-objekt	16
3.4. Ideologi og sandhed	18
3.5. Resultater og nye Spørgsmål	20
4. Laclau, Mouffe og Diskursanalysen	21
4.1. Den enkelte diskurs	22
4.1.1. En artikulatorisk praksis om nodaler	24
4.1.2. Kontingens	26
4.1.3. Det sproglige og ekstra-sproglige	27
4.2. De mange diskurser	30
4.2.1. Strukturer	31
4.2.2. Antagonismen	31
4.2.3. Den strukturelle forskydning og Subjektet	33
4.3. Det Politiske og Det Sociale.	39
4.3.1. Det politiske og det sociale	39
4.3.2. Den politiske kamp	41
4.3.3. Magt	44
5. Analyseramme	45
5.1. Syv analytiske teser om det politiske og det sociale	45
Litteratur	52-56

1 Indledning

At videnskab og naturvidenskabelige redegørelser for dette og hint altid er politiske og at de ikke per automatik implementere dem selv blot fordi de leverer det bedste argument i en debat er vel snart ikke længere nogen hemmelighed. Ikke desto mindre agerer vi alle, forskere, planlæggere, studerene og hvem som helst typisk ud fra troen på at den tilbundsgående analyse vil afsløre fejlene og føre os på rette vej. Som Bent Flyvbjerg skrev i sin doktorafhandling (Flyvbjerg 1992) er planlægningen vor tids mest tydelige udtryk for modernismen og oplysnings-tidens knæfald for rationalismen.

Formålet med dette arbejdsrapport er at lægge hjørnestene¹ i det kapitel i min Ph.d. afhandling, der forsøger at danne en tilgang til analysen af det **energipolitiske rum i Polen i dag**. Jeg bibeholder stadig en teknisk analyse af det polske energisystem, i bedste tråd med traditionel energianalyse. Men oven på denne forsøger jeg med dette arbejdsrapport, at danne et grundlag for politisk-strategisk at styrke en implementeringsstrategi for bioenergi Polen. Det er min overbevisning at det kun sker gennem en analyse af sam- og modspillet mellem de energipolitiske aktører og strukturelle betingelser og dynamikker, der konstituerer det energipolitiske felt i Polen i dag.

Jeg vil med det samme sige at betydningen af 'det politiske rum' i denne forstand ikke er indskrænket til murerne om de offentlige myndigheder, men snarere er betegnelsen for summen af de antagonistiske relationer mellem sociale grupperinger som tilsammen gør energiproduktion og -forbrug til et stridsemne. Det betyder at det energipolitiske rum f.eks. også omfatter konflikten mellem kulminearbejdere der vil have mere i løn og majoriteten af den polske befolkning der anser deres allerede relativt høje lønninger for urimelig forskelsbehandling. At forstå denne politiske situation er meget mere en at tælle mandater i det polske senat eller parlament. Hvad der kræves er en *læsning* af situation hvor såvel strukturelle magtforhold, privilegier og dynamikker samt subjektive mere kontingente drivkræfter tages ind i analysen.

At lave politisk analyse er i denne forstand altså ingeniørligt at betragte

1 Jeg vil senere arbejde videre med kapitlet. Dels på grundlag af den løbende præcisering af problemformuleringen i afhandlingen, dels på grundlag af videre læsning af Laclau, Wittgenstein, Gadamer, Lacan, Foucault og Slavoj Žižek.

samfundsudviklingen, eller som her udviklingen af det polske energisystem, som et spørgsmål om hvem der siger hvad, og hvor mange stemmer de forskellige partier har.

Jeg vil videre understrege at en politisk-strategisk analyse ikke blot forsøger at udpege magtforhold og barriere, men primært leder efter **åbninger og muligheder for politisk handlen**. Jeg mener det er vigtigt at arbejde for handlingsorienterede analyser, derfor må vi successivt ovenpå barriereidentifikation analysere hvorledes barriererne enten kan brydes ned, eller eventuelt helt undgås.

I dette arbejdsblad arbejder jeg med det Laclau og Mouffe'ske begrebspar: det politiske og det sociale. jeg vil senere komme tilbage til en mere præcis definition, og vel allerede løseligt introduceret til definition af det politiske. **Det sociale** betegnes som det sociale relationer der opnået en sådan grad af accept, repetition og udbredelse at de tages for givet, og så at sige tjener som et grundlag for social handlen. De er altså netop ikke-politiske, hvis der ved det sidste forstås sociale relationer om hvilke der står strid.

Diskussionen om forholdet mellem det politiske og det sociale åbnede også op for en diskussion på et lidt mere generelt niveau om forholdet mellem **aktør og struktur**, fordi aktøren altid må være tilstedeværende i formuleringen af politiske udspil, og derfor i en eller anden grad har løsrevet sig fra strukturens bånd. Problematikken er her at forstå komplementariteten i aktør-struktur samspillet, at forstå den dialektik der gør at individet på en og samme tid kan optræde som aktør med egen vilje, og samtidig være determineret af strukturelle forhold der står uden for hendes påvirkning.

Arbejdsbladet her er altså resultatet af de foreløbige diskussioner jeg har foretaget af forholdet mellem struktur og aktør, det sociale og det politiske, ud fra det sigte at disse diskussioner skulle give kraft til en analyse af politiske handlemuligheder i en kompleks energisituation i Polen.

Kapitlet er hovedsageligt funderet på **Hans-Georg Gadamer's Hermeneutiske**

filosofi og Ernesto Laclau & Chantal Mouffes diskursanalyse.

Hermeneutikken i Gadamer's udgave er en såkaldt universalfilosofi om subjektet og om subjektets konstitution/skabelse, herunder en eksplicit kritik af positivismen og rationalismens utopi om det gennemskuelige, objektive og rationelle samfund, og en implicit kritik af strukturalistiske forsøg på at reducerer subjektet til struktur. Gadamer ekspanderer imidlertid ikke subjektet til almægtighed, men forsøger at forstå dets strukturelle konstitution. Gadamer bidrager således til begrebsliggørelsen af subjektet og derigennem også til begrebsliggørelsen af forholdet mellem struktur og aktør, herunder subjektets handlemuligheder. Gadamer's hermeneutik danner endvidere i visse sammenhænge, en epistemologisk og ontologisk grund for diskursanalysen ved bl.a. at indeholde diskussioner af subjektets praktiske forholdene sig til diskurserne. Endelig er hermeneutikken interessant i.f.t. afhandlingen, fordi den studerer menneskets muligheder for at forstå det fremmede, d.v.s. at komme til en forståelse af noget der umiddelbart er os ukendt og uforståeligt. Dette vil især være tilfældet i menneskets forsøg på at forstå andre historiske tider og kunst (Gadamer's hovedinteresse), men også andre kulturer og samfund. I afhandlingen hvor der gøres et forsøg på at forstå polske energipolitiske beslutninger vil der således kunne være brug for hermeneutiske refleksioner for så vidt som de fænomener der studeres har baggrund i en helt anden kultur og et andet samfund.

Diskursanalysen som den er formuleret hos Laclau (og Mouffe)² er en slags overbygning på hermeneutikken, for så vidt som begge teorier kritiserer positivismen og oplysningstidens samfunds- og subjektforståelse, og begge lægger vægt på at vi må anstrenge os for at forstå vores studieobjekter som konkrete og komplekse verdener, der altid kun kan fremstå for os og aktørerne gennem deres betydning/identitet.

Laclau og Mouffe går videre end Gadamer og formulerer en egentlig teori om den

2 Denne skriveform er valgt fordi en stor del af min redegørelse bygge på et soloværk af Laclau, samtidig med at Mouffe dog har været en central person for hele teorien, bl.a. gennem at være medforfatter til *Hegemony and Socialist strategy* (Laclau og Mouffe 1985).

form hvorigennem samfundets skabes, fungerer og nedbrydes, med specielt sigte på at analysere **udviklings- og handlemuligheder** og formulere strategier til udnyttelse af disse muligheder. I diskursteorien er det et centralt formål at kunne udpege **de politiske rum** herunder de politiske aktørers frihedsgrader hhv. begrænsninger. Udpegningen af den politiske handlemulighed er om noget det centrale formål for Laclau og Mouffe. Diskursanalysen er således central i.f.t. analysen af det politiske rum hvori beslutninger om bioenergi i Polen skal tages. Med denne analyse er det muligt at fokusere på de institutionelle netværk (diskurser) der konstituerer det politiske felt og dets dominerende **rationaliteter, magtforhold og konflikter**. Med diskursanalysen bliver det også muligt at forstå relationen mellem teknologi og samfund, som et gensidigt konstituerende forhold. Teknologiens samfundsmæssighed og samfundets teknologihed bliver væsentlige fokuspunkter.

2. Verdenen er altid fortolket

Inden jeg går nærmere ind på Gadamer og Laclau & Mouffes teoretiske bidrag, vil jeg kort redegøre for en retning af samfundsvidenskaben, der lægger vægt på **forståelse og kontekst fremfor forklaring og generel teori**, fordi både Gadamer og Laclau & Mouffe kan katagoriseres inde for den første, og alle tre er med til at udvikle dens syn.

2.1 Kritikken af Oplysningstiden og Positivismen - Fortolkende Samfundsvidenskab.

Et første trin til forståelse af aktør-struktur relationen kan tages i kritikken af positivismen. Positivismens billede af en værdineutral videnskab stræbende efter

sand og objektiv viden har ofte stået for skud, ikke mindst inden for samfundsvidenskaberne. Kriteriet for at denne utopi er gyldig er at mennesket står overfor verden med en neutral objektiv attitude. Altså at vi kan glemme os selv, vores fordomme, traditioner, interesser etc., og foretage et kirurgisk snit ned gennem virkeligheden, for at komme frem til dens indre sandhed. I positivismens menneskebillede er vi i stand til at løsrive os fuldstændig fra vores historie og kontekst - fra strukturelle bindinger - og konstituere os selv som fuldbyrdede subjekter.

I denne model er det videnskabens højeste formål at kopiere virkeligheden, hvilket ses i dag, i den udbredte aktivitet, der benævnes som modelbygning i videnskaben. Denne utopi har mødt megen modstand i det seneste århundrede. Reaktionen eller oprøret mod det positivistiske videnskabsideal er kommet fra mange sider, og bliver undertiden samlet under betegnelsen: **Fortolkende samfundsvidenskaber** (Eng.: Interpretive social sciences). Disse meget forskellige forfattere ønsker en samfundsvidenskab, der lægger vægt på, at vi fremfor at stå som neutrale iagttagere, er fortolkende deltagere i udøvelsen af vores videnskab. Såvel Gadamer og Laclau & Mouffe kan presses ind under denne hat. I introduktionen til "Interpretive Social Science - A Second Look" skriver Rabinow og Sullivan (1987) følgende om de Fortolkende samfundsvidenskaber:

Intentionality and empathy are ... seen as dependent on the prior existence of the shared world of meaning within which the subjects of human discourse constitute themselves. It is in this literal sense that interpretive social science can be called a return to the objective world, seeing that world as in the first instance the circle of meaning within which we find ourselves and that we can never fully surpass.
(Rabinow & Sullivan 1987;6-7)

Fortolkende samfundsvidenskab tager således udgangspunkt i at den verden mennesker orienterer sig og handler i altid er en **betydningsverden**. D.v.s. at ethvert menneskes verden - også forskerens - ikke blot er en verden vi iagttager,

men en verden, der har mening - en meningsfuld verden³. Vi agerer altså i.f.t. et **konstrueret billede af verden**, hvor tingene, andre individer etc. altid har en bestemt betydning for os, en bestemt **identitet**. Tingen vil aldrig vise sig i dens væsen, men altid i dens betydning, fordi vi altid forstår tingen som noget; vi **projekterer** mening eller identitet over på det vi oplever⁴. Vi kan f.eks. ikke blot og bart give en neutral redegørelse for vedvarende energis fordele og ulemper, men må erkende at denne redegørelse altid bygger på forudgivne præferencer, værdier og interesser. Nogle af disse er eksplicitte og lette at få øje på, andre er implicitte og kræver en dyberegående refleksion at få frem i lyset - hvis vi overhovedet får dem frem.

2.2 Forstå før du forklarer eller tesen om Kontekstens Primat

Hvis vi ønsker at forstå menneskers handlinger må vi altså før noget andet tage højde for, at mennesker altid fortolker en verden af betydninger. Vi kan derfor ikke blot **forklare** menneskers handlinger som respons på visse stimuli, men må før noget andet forsøge at **forstå** disse handlingers betydning. Forklaringen forudsætter jo, at vi allerede har forstået betydningen af hver enkelt moment i handlingen, og forstået betydningen af handlingen i dens kontekst. Men da dette blot er en uargumenteret og uafprøvet fordom (en 'dårlig' fordom), er vi nød til, i den hellige jagt på sandheden, at søge bag handlingen og forstå dens betydning. Først derefter kan vi forklare dens årsager og virkninger.

Altså: Forklaring er en redegørelse for årsager og virkninger, der forudsætter at

3 At verden som oftest og med god grund synes meningsløs modsiger ikke at verden er meningsfuld for os. Det meningsfulde er det eneste vi kan orientere os efter. En helt meningsløs verden ville være en psykotisk verden.

4 Dette er en indsigt som Husserl er ophavsmand til. [Warnke 1987;77]

aktøernes betydningsunivers er kendt. At lære dette at kende kalder vi at Forstå. Derfor må forståelse altid komme før forklaring.

Med fortolkende samfundsvidenskaber udskiftes fokus derfor fra **forklaring** af hvorfor en given handling finder sted, til en **forståelse** af hvilken mening en given handling har for en aktør:

... understanding what a given action or belief is, is itself a scientific task that necessarily precedes explaining why it occurs. This task involves reading a situation, placing bodily movements and words within the context to which they belong and hence understanding them in light of other actions and beliefs. Warnke (1987;s.7) (mine understregninger)

Forståelsesprocessen består følgelig i at uddrive betydningen af et subjekts praktiske eller sproglige handlinger ved at indskrive disse handlinger i deres sammenhæng; i **konteksten**. Charles Taylor taler endog om **Kontekstens primat** (Rabinow & Sullivan, 1987;8). Et eksempel på en sådan analyse findes hos Clifford Geertz (1972) i hans analyse af den Balinesiske Hanekamp. Her forstås hanekampen som et moment i et større betydningsunivers, der er den verden hvori det Balinesiske folk bevæger sig. Hanekampen har sin bestemte betydning og funktion som et moment, der, blandt mange andre, konstituerer den Balinesiske verden.

Kontekstens betydning medfører endvidere at en forståelse altid vil være **situationsspecifik**. Vi kan ikke forstå en given aktørs handlinger og intentioner ved én generel beskrivelse af denne aktørs position over en længere tidsperiode eller med reference til kun en diskurs - som fx. den økonomiske diskurs. Konteksten ændres jo kontinuerligt. Aktøren orienterer sig og bliver orienteret (d.v.s bliver aktør) fra år til år, måned til måned og time til time⁵. Handlingsuniverset ændres hele tiden med indtrædelse af nye strukturer,

5 Som vi senere skal se, er det en meget central pointe hos Laclau at aktøren netop kun er aktør og bliver aktør i situationer. At aktøren opstår som følge af **mangel** på strukturel determination.

muligheder, barrierer og strategier. Samtidig er der dog, som oftest en dominerende kontinuitet (inerti), der er en simpel nødvendighed hvis ikke vi alle skulle fare forvildet og rådvilde rundt⁶. Magt- og rationalitetsstrukturerne ændres således ofte kun marginalt. Den konkrete analyse må have øje for både **kontinuiteten og diskontinuiteten** i forståelsen af aktørernes handlinger. Analytisk kan det kun sikres gennem en analyse af **aktører-i-situationer**⁷. Situationen vil indeholde såvel kontinuere som diskontinuere træk.

De fortolkende samfundsvidenskaber er altså en retning, måske endog et paradigme, i samfundsvidenskaben, som hæver at den samfundsmæssige aktør ikke kan stå neutral over for verden, d.v.s. løsrevet fra den historiske og stedbundne struktur, men tværtimod, er en fortolkende deltager (ikke iagtager), som hele tiden forsøger at forstå verden som noget meningsfuldt. Og denne mening kan kun uddrives af konteksten, af den situation aktøren befinder sig i. Der er altså ingen generelle beskrivelser af verden eller af aktører der kan hævdes at være sande til alle tider og steder.

6 Denne kontinuitet sikres gennem institutionaliseringen af de herskende diskurser. Lacalu taler billedligt og illustrativt om en *cementering* af diskurserne. Cement kan dog, ja vil ligefrem nødvendigvis, nedbrydes. Herom senere.

7 Se også Torben K. Jensen (1991) s.24

3. Hans-Georg Gadamer og Den Universelle Hermeneutik.

En fremtrædende hermeneutiker i vores århundrede er som sagt Hans-Georg Gadamer⁸. Hermeneutikken i Gadamers version har relevans for projektets problemstillinger, fordi Gadamer grundlæggende prøver at forstå hvorledes det enkelte mennesker forholder sig til sin omverden. Han siger derfor også noget om hvorledes aktøren forholder sig til strukturen, dels hvordan strukturen gør individet til subjekt, dels hvordan subjektet er i stand til at overskride sin strukturelle bestemmelse. Som jeg tidligere har været inde på bruger jeg i dette projekt hermeneutikken som et supplement til diskursanalysen, selvom det ikke just er det der er den idehistoriske realitet. Men herom senere.

Gadamers hermeneutiske filosofi gør ikke krav på blot at have relevans for videnskaben, men også at være en universel beskrivelse af det der altid sker når vi forstår og handler i verden. Det er en filosofi om praksis fordi selve Forståelsen ophæves til et grundvilkår ved vores eksistens - et eksistenstiale; forståelsen får **ontologisk primat**⁹ og den hermeneutiske filosofi bliver følgelig en **universalfilosofi**, der hævdes at gælde til alle tider og steder. Den hermeneutiske filosofi er derfor *ikke* en metodologi, men en beskrivelse af det der altid sker når vi forstår:

The hermeneutic that I characterize as philosophy is not introduced as a new procedure of interpretation or explication. Basically it **only describes what always happens wherever an interpretation is convincing and succesfull**. It is not at all a matter of doctrine about

8 Hans-Georg Gadamer, Født 1900. Doktoafhandling i 1929 hos Heidegger. I 1960 udkom hovedværket Wahrheit und Methode.

9 D.v.s. at forståelse bliver et primært karakteristika ved verden. Altså at når vi skal regne samme hvad der eksisterer (ontologi) er forståelse primært fordi vores væren-i-verden (eksistens) sker gennem forståelse.

a technical skill that should state how understanding ought to be.
(Gadamer 1963;111)

Denne universalfilosofi bygger Gadamer på Heideggers hermeneutik, specielt hans 'thrown'-begreb, hvormed menes at vi som individer er 'kastet' ind i historien og tilhører den mere end den tilhører os:

We are 'thrown' into the world as beings who understand; and understanding itself is not one type of activity of a subject, but may properly be said to underlie all activities. (Bernstein, 1985; 274)

Heidegger ønskede med 'thrown'-begrebet at udtrykke at vi som menneskelige individer, som et grundvilkår er kastet ind i historien, hvor vi er nød til kontinuerligt at fortolke verden og dermed os selv (da vi er en del af verden). Det sker på basis af historien, som er den der skaber os. Vi så at sige arver de forrige generationernes erfaringer. Den nuværende situation er et historisk produkt, og det er ud fra denne situation af vi forestiller os vores fremtid, og det er gennem forståelsen af nutiden, fortiden og fremtiden at vi handler (Warnke 1987;39).

Det er ikke kun de objekter og aktører vi studerer, der er historiske og kontekstuelle, det er vi også selv som forskere. Denne vores tilhøren historien og traditionen er et forhold vi altid må tage op til refleksion.

Som Torben K. Jensen skriver det:

Forskeren har fordomme, forforståelse og horisont, som består af facts, teoretisk viden og samfundsforhold i almindelighed, bestemte områder i særdeleshed, mere eller mindre bevidste og formulerede værdier, forhåbninger og utopier, erfaringer fra forskellige sider af livet og en hel masse fordomme, som forskeren ikke aner han/han har, som stammer fra vores opvækst og indsocialisering i forskellige miljøer. (Jensen, Torben K. 1991;24)

Forståelse og fortolkning er altså dels to sider af samme sag; et grundvilkår ved menneskets praksis herunder forskerens arbejde med sine studieobjekter. Subjektets fortolkninger er imidlertid ikke bare hendes egne, men en del af den

historie og tradition hun tilhører, d.v.s. at subjektet fortolker og forstår på basis af det billede af verden hun har arvet fra sin samtid og historie. Spørger vi nu hvordan denne forståelse og fortolkning foregår må vi vende os mod begreberne: fordom, dialog og horisont.

3.1 Fordomme, horisonter, dialog og forståelse

3.1.1. Den hermeneutiske cirkel

Forståelsesprocessen er en dialogisk proces mellem sagen¹⁰ og fortolkeren. Dette sker som sagt *ikke* ved at vi, som foreslået af den positivistiske videnskab og introduceret med oplysningstiden, glemmer os selv i en neutral recipierende attitude, men ved at man sætter sine fordomme (læs før-domme) på spil:

It is not so much our judgements as it is our prejudices that constitute our being. This is a provocative formulation, for I am using it to restore its rightful place a a positive concept of prejudice that was driven out of our linguistic usage by the french and english enlightenment... the historicity of our existence entails that **prejudices, in the literal sense of the word, constitute the initial directedness of our whole ability to experience.** Prejudices are biases of our openness to the world. They are simply the conditions whereby we

10 I middelalderen var hermeneutik et spørgsmål om den rette måde at forstå religiøse tekster, og bestod ofte i egentlige manualer der forklarede vanskelige passager. Senere, med de tyske filosoffer Schleiermacher og Dilthey, koncentreredes interessen sig om forfatteren til den enkelte tekst; man ville forstå forfatteren bedre end forfatteren selv gjorde. Gadamer afviser denne drejning i den hermeneutiske filosofi, og understreger at vi altid forstår noget; **en sag**. Hvis vi ikke kan forstå den, kan vi bagefter forsøge at gå bagom den og til dens ophavsmand - fx en forfatter.

experience something - whereby what we encounter says something to us (Bernstein 1985;275), opr. (Gadamer: The Universality of the Hermeneutical Problem, p. 9)

Gadamer retablere derved **fordomme** som et positivt begreb. Fordomme deler han imidlertid op i to katagorier, gode og dårlige. Det gælder for begge katagorier at de konstituerer os som subjekter, altså at de bestemmer hvem vi er. Derfor kan vi ikke teste dem ved en monologisk selvreflektion foran spejlet eller i den dybe lænestol. På den anden side betyder det ikke at subjektet ikke er istand til at gøre op med sine fordomme, og dermed at ændre sin subjektivitet. Hvad der kræves er en **dialogisk konfrontation med det anderledes** således at vi kan teste og sætte vores fordomme på spil. Dette sker kontinuerligt og vil aldrig fuldendes. Denne dialog mellem fordomme og det anderledes kalder Gadamer den **hermeneutisk cirkel**¹¹. Den består således i den kontinuerligt og uendelige konfrontation af fordomme med det anderledes for at opnå forståelse. Dette skaber nye fordomme etc.

Jørgen K. Bukdahl har beskrevet hvorledes en person læser en tekst, som imidlertid ligeså godt kunne have været en situation:

Forståelsen får en art cirkelbevægelseskarakter, idet mødet mellem fordommen og teksten har karakter af stadige fremstød mod tekstens mening. Al forståelse foregår inden for et på forhånd (gennem fordommen) formidlet forhold. (Bukdahl 1980;22-23)

11 Den hermeneutiske cirkel er ofte beskrevet som det forhold, at en teksts dele må fortolkes for at tekstens helhed kan træde frem, men samtidig må helheden forstås for at delene kan forstås. Dette samspil mellem del og helhed indtræder således i en art cirkelbevægelse. Hos Gadamer er definitionen af den hermeneutiske cirkel anderledes i det den nu er et forhold mellem fortolker og objekt, ikke blot et forhold ved objektet selv.

Figur 1

3.1.2. Forståelseshorisonten og horisontsammen-smeltning

Fortolkerens fordomme, forudsigelser og forbegreber udgør hendes forståelseshorisont. Horisonten betegner grænserne for det som fortolkeren til enhver tid kan forstå.

Men horisonten kan flyttes og udvides. Det er netop det der sker gennem den dialogiske konfrontation med det anderledes, det fra starten uforståede. I sammenstødet med en gammel tekst, et hidtil ukendt problem, en anden kultur (som den polske f.eks.), eller en anden livstil har vi muligheden for at teste vores egne fordomme, fordi det vi troede var naturligt, uantasteligt og urokkeligt forhold ved vort liv fordi vi aldrig har kendt til noget andet, kan vise sig at være et kulturelt og meget rokkeligt forhold gennemsat og institutionaliseret i dominerende magt- og rationalitetsstrukturer. Men vi får kun den erfaring hvis vi

sætter vores fordomme på spil. Vi må, siger Gadamer, holde os åbne overfor den anden eller sagen, være åbne overfor dens krav om at tale sandt, hvis vi vil opnå forståelse. Dette sandhedskrav betyder i studiet af samfundsmæssige processer (f.eks. en energipolitisk kamp og beslutning), at vi for at forstå den må stille os åbne overfor at denne er rationel og fornuftig, ikke nødvendigvis set fra vores perspektiv, men ud fra et eller andet perspektiv.

Når derefter den hermeneutiske erfaring indetræffer, taler Gadamer om **horisontsammensmeltning** (Fusions of horizons). Min egen horisont udvides eller flyttes netop som følge af konfrontationen med en anden. Denne involverer:

a transformation of the initial positions of both "text" and interpreter in a "fusion of horizons" or consensus over meaning that reveals new dimensions of **die sache** and issues in a new stage of the tradition of interpretation. (Warnke 1987;107.)

I horisontsammensmeltningen forbliver det studerede objekt altså ikke uantastet. Som et objekt, der kun kan vise sig for os gennem dets betydning, kan det ikke forblive dette samme for os, når vi pludselig får integreret det i vores egen horisont. I denne horisont får det en position og relateres til andre objekter. Herved skabes objektets betydning for os, hvilket er det samme som at sige, at vi forstår det.

Vil vi f.eks. forstå hvorfor man i land X har vedtaget at bygge et nyt atomkraftanlæg, og vi i øvrigt ikke kender sagen i forvejen, så er vi nød til analysere sagen og relatere dens magtkampe, interesse modsætninger etc. i.f.t. den viden vi har om sådanne eller lignende processer i forvejen. Kommer vi til en forståelse sker det i relation til den viden vi har på i forvejen, vi ser ligheder, paralleller og forskelle, der gør at sagen bliver forstået. Den sag som i forvejen var uforstået (d.v.s. var meningsløs) er nu forstået og integreret i vores horisont. Samtidig bliver hele vores horisont ændret, fordi de i forvejen kendte sager får nyt perspektiv af den nye sag, ved f.eks. at være anderledes fra denne. Horisontsammensmeltning er således på ingen måde en proces hvor vi glemmer os selv for at forstå den anden. Min forudgivne horisont fusionerer med den horisont hvori en eller uforståeligt fænomen optræder.

Hvis vores horisont og dermed vores fordomme var cementerede i en urokkelig og selvsluttende blok var forståelse umulig¹². Det ville jo betyde at vi pure underlagt de strukturelle betingelser, hvad enten de var os påført udefra, eller blot bestod i vores fordomme, d.v.s. vores horisont. Imidlertid er forståelse mulig, netop fordi horisonten er en ustabil og ufuldstændig konstruktion; ufuldstændig i sin beskrivelse af verden og dermed også af os selv. Vores egen selvforståelse er ufuldstændig. Der hvor der er huller er, er de største chancer for nye erkendelse, fordi det er her vi stiller spørgsmål¹³. Gadamer siger derfor:

... every statement has to be seen as a response to a question and that the only way to understand a statement is to get hold of the question to which the statement is an answer. (Gadamer 1983;106)

Altså er den moderne hermeneutiks hovedinteresse at forstå spørgsmålene bag svarene. Men også spørgsmålene er svar på spørgsmål. D.v.s. at vi ikke blot stiller spørgsmål som var de sendt fra himlen, derimod må vi tolke indholdet i spørgsmålene som svar eller reaktioner på noget. Dette er den hermeneutiske opgave, men den er ikke på nogen måde abstrakt eller tænkt, men derimod **normal praksis**. Hvad Gadamer beskriver er det der sker når vi forstår noget i dagligdags situationer. Vi skal ikke tro at svarende kommer fra himlen. De kommer som responds på spørgsmål, som atter kommer som responds på udfordringer. Følgelig er det afgørende i forskningsprojektet at gøre os selv bevidste om disse forudtagelser, fordomme , forventninger etc.

3.2 Sandhed og Tradition

Når man som Gadamer afviser positivismens og oplysningstidens fornuftsutopi og idealet om den værdifri videnskab, og samtidig reetablerer begrebet fordom,

12 Man kunne måske sige at det tilsyneladende ofte netop er tilfældet i de mange fjendtlige konfrontationer mellem forskellige kulturer

13 I en tid med et manglende religiøs fællesnævner og en udbredt samfundsmæssiggørelse af mange sociale processer, er det f.eks. kendetegnende at eksistentielle spørgsmål atter er oppe i tiden.

kunne man tro Gadamer stod for en subjektivistisk teori, altså at **sandheden** afhænger af den der fortolker, Men det er lige netop ikke Gadammers pointe; som han selv formulerer er det centrale spørgsmål for hermeneutikken at finde måder at legitimere gode fordomme på (Gadamer 1986;261). Dette fundament mener Gadamer befinder sig i **traditionen**. Hans projekt er derfor at rehabilitere begreberne fordom og tradition.

Autoriteten, eksperten, dommeren, kongen, herskeren, bærer altid på legitime fordomme blot ved at være autoriteten. På samme måde gælder det for traditionen. Traditioner og vaner bærer en navneløs autoritet der ikke behøver retfærdiggøres. Med Oplysningstiden blev "fornuften" dyrket som ideal for menneskelig handling, på bekostning af "tradition". Gadamer mener dette var blændværk, for traditionen påvirker os mere end noget andet, den er således baggrunden for de kriterier vi anvender når vi skal bedømme noget som fornuftigt eller ej. Vi står altid inden i traditionen, siger Gadamer (Gadamer 1986;265).

Men også traditionen skal konstitueres. Den er der ikke bare som et ukritiserbart fænomen, der på en eller anden mystisk måde determinerer vores subjektivitet:

It (tradition, min bemærkning) needs to be affirmed, embraced, cultivated. It is essentially, preservation, such as is active in all historical change. But preservation is an act of reason, though an unconsciousness one. (Gadamer 1986;265)

At bibeholde er altså også en rational handling på samme måde som det er en rational handling at indføre nyt.

3.3. Subjekt-Objekt

Gennem sit brud med positivismens objektivitets-utopi og med hævdelser af subjektets aktive medskab af objektet nedbryder Gadamer skellet mellem objekt

og subjekt. Objektet for vores erkendelse er jo ikke længere blot et objekt der konstituere sig selv (Tingen i den selv), men et objekt, der kun kan fremtræde for os gennem dets **betydning**. Betydningen er determineret af subjektets fordomme og horisont, hvorfor subjektet er en aktiv medskaber af det studerede objekt¹⁴.

Gadamer ender, som nævnt ovenfor, imidlertid ikke i ren og skær subjektivisme. Ved, med *thrown*-begrebet, at lægge vægt på at vi som individer tilhører historien mere end det omvendte (at historien tilhører os), gør Gadamer opmærksom på at vi er højere grad selv er objekter end subjekter. Dette kan også formuleres meget kort med Karl-Otto Apel:

... human beings are not only subjects of history but also objects. (ct. Warnke 1987;122)

Traditionen giver os en fælles (ikke identisk) horisont, der tillader os overhovedet at kommunikere og samordne vores aktiviteter. Denne fælles horisont er under stadig skabelse, men sikrer samtidig at vi har relative fælles kriterier for fornuft, sandhed, det gode etc. Et opgør med disse kriterier er altid til stede, de bliver altid testet, men det bliver altid i.f.t. traditionen og i en relativ overensstemmelse med traditionen, fordi kommunikation ellers ville være umulig.

Skal man selektivt og kort formulere nogle af de indsigter Gadamer tilbyder os om forholdet mellem subjekt og objekt kan det gøres som følger:

- Subjekter og objekter finder vi ikke som rene eksistenser. Subjekter er altid også objekter, og objekter altid også konstitueret af subjekter.
- Individet er ikke et frit subjekt, men altid indskrevet i en historie og tradition, som konstituerer individets horisont og fordomme, med hvilke individet bliver subjekt og fortolker og forstår sin verden. Subjektet er derfor i høj grad et strukturprodukt.

14 Denne indsigt har samfundsvidenskaben til fælles med atomar fysikken, hvor det med kvantemekanikken blev klart at de stillede spørgsmål afgør hvorledes elementarpartiklerne opfører sig for os.

- Samtidig er strukturens (historien, konteksten etc.) konstitution af subjektet imidlertid ufuldstændig, hvilket viser sig i konfrontationen med det fremmede. Ukendte problemstillinger, kulturer etc. udfordrer vores verdensforståelse, selvforståelse og dermed subjektets forståelse af sig-i-verden.
- Subjektets frie vilje og handlemulighed kommer derfor fra strukturens ufuldstændige determination af subjektet, men subjektet kan ikke gøre hvad som helst, fordi subjektet altid bærer på sine fordomme og tradition.

Som det senere vil fremgå har disse konklusioner paralleler hos Laclau & Mouffe, men det bliver med dem klarere hvorfor strukturen ikke formå at determinere alting, og hvorfor den politiske handlemulighed må eksistere som en nødvendighed.

3.4. Ideologi og sandhed

Habermas har kritiseret Gadamer for ikke at give nok opmærksomhed til muligheden af at forståelse ofte vil være forstyrret af ideologi, magt eller tvang, hvilket i følge Habermas er et resultat af at Gadamer ser på sandhed fremfor fx. magt. I stedet for skal vi, siger Habermas, gå bag den manifesterede mening i en social orden til de historiske og samfundsmæssige betingelser der determinerer denne mening (Warnke 1987;113).

Gadamer afviser pure denne kritik. Han påpeger at Habermas begrænser hermeneutisk forståelse til den **udtrykte eksplicitte sandhed**, mens hermeneutikken om nogen filosofi beskæftiger sig med de fordomme, der ikke udtrykkes. I hermeneutikken skal en traditionel kvindeundertrykkende udtalelse ex. ikke skulle forstås udelukkende som en hævvelse, men vil indskrives i det magtdistributions system som denne hævvelse fødes af og understøtter (Warnke 1987;113). Gadamer går altså videre fra det eksplicitte sandhedskrav til det

bredere og mere omfattende indhold af sandhedskravene. Gadamer påpeger endvidere at man ikke kan adskille sprog og materielle betingelser.

If hermeneutic understanding extends to the ideological content of a given social consensus, this is because the so-called extra-linguistic forces that condition it are already part of it... whether expressed or unexpressed. They are therefore extra-linguistic only in the sense that their influence on the society's beliefs, norms and values is not yet made explicit. (Warnke 1987;114) (min fremhævelse)

De hengemte determinanter, dem der 'opererer bag ryggen på os' er det netop hermeneutikkens mulighed at få frem i lyset, hævder Gadamer, fordi disse strukturer altid kun er skjulte i et perspektiv, i en tradition. Det betyder imidlertid at de kan ses eller åbenbares i andet perspektiv (Warnke 1987;114-115).

I Georgia Warnkes bog *Hermeneutics, Tradition and Reason* (Warnke 1987), hævder hun at Gadamer ikke får løst sit problem, og stadig overser ideologiens forvridning af 'sandheden'. Hun tilslutter sig derfor Habermas og siger med ham:

what is required for an adequate understanding of the society is an account of how the economic system actually works whatever the society's prejudices and self-understanding. And this account of economic conditions requires a theory of society which goes beyond the hermeneutic explication of prejudices. (Warnke 1987;116)

Det kan imidlertid hævdes at denne teori er umulig. Warnke kræver jo selv, at den skal beskrive hvordan samfundet 'virkeligt fungerer' (actually works), samtidig med at hun i alle andre sammenhænge er indforstået med at denne virkelige virkelighed kun kan forstås på basis af vores fordomme, d.v.s. forskerens fordomme. Dernæst overser Warnke at en teori om samfundet ikke kan laves, fordi samfundet ikke eksisterer. Der er kun en uendelig række af historiske og konkrete samfunds-forsøg, som man må forstå i deres kompleksitet og historicitet. Mange af disse har fællestræk, men de har ikke et fælles ophav eller et fælles væsen, vi kan drage ud og koncentrere i en teori.

3.5. Resultater og nye Spørgsmål

Gadamers hermeneutik er i dette kapitel blevet læst som et forsøg på at udrede hvorledes subjektet produceres af og forholder sig til sin omverden. Som opresumeret på side 17-18 ophæver Gadamer skellet mellem subjekt og objekt; mellem aktør¹⁵ og struktur. Vi kan undgå Skylla og Karybdis: den strukturdeterministiske hhv. den aktørvoluntaristisk lejr. Selvom subjektet er determineret af sin historie, tradition og kontekst, og altid må acceptere at hans relation til verden sker gennem linserne af hans fordomme og horisont, så gør det ham ikke til en slave af strukturen, fordi denne er ufuldstændig i sin determination. Vi er altid i stand til at udvikle os og tage selvstændige beslutninger, men det kræver at vi konfronteres med noget, der kan udfordre vores forestillinger. Når vi mangler svar eller forståelse fordi vores horisont ikke indeholder en tydning af et givent fænomen, må selv producere svarene, men det sker på basis af vores horisont - vi så at sige udvider horisonten, gennem integrationen af nye elementer.

Med Gadamer er alle problemer imidlertid ikke løst. Det er uklart hvorfor strukturen ikke kan determinere subjektet fuldstændigt, og uklart hvorledes traditionen og konteksten determinere subjektet. Sker det uden subjektets medvirken? eller tværtimod gennem subjektets deltagelse? Det forekommer også uklart i hvilket medium traditionen eksisterer og bestandigt reproduceres. Er der tale om rent ånd? eller materiel reproduktion? eller er det et mix?

Som det vil fremgå er det næste er der flere paralleller mellem Laclau & Mouffe og Gadamer. I stedet for at remse dem op her vil jeg straks gå videre.

15 Et subjekt er ikke altid aktør. Aktøren det subjekt som agerer - gør noget.

4 Laclau, Mouffe og Diskursanalysen

Udtrykket 'Diskursanalyse' vil få mange til at tænke på undersøgelser af teoretiske systemer eller politiske taler; analyser af text. Diskurs forudsættes identisk med en **sproglig helhed** hvorindenfor forskellig udsagn kan siges med mening. Dette er **ikke** hvad diskursanalysen hos Ernesto Laclau og Chantal Mouffe¹⁶ drejer sig om, og heller ikke hvad, der menes med diskursanalyse her.

I dette afsnit vil jeg bruge Laclau & Mouffe til:

- I forlængelse af Gadamer, at få diskuteret aktør-struktur problematikken på et samfundsmæssigt niveau, og
- Ud fra denne diskussion, at diskutere politikbegrebet, den politiske handlemulighed og det politiske rum.

Diskursanalysen er hos Laclau & Mouffe en analyse af **de processer hvorigennem samfund og politiske aktører nedbrydes og skabes**. Den grundlæggende tese er, at dette ikke sker som følge af en eller anden almen logik eller som en udfoldelse af bestemte væsenstræk ved samfundet, men derimod som følge af kamp og konfrontation mellem historisk konkrete diskurser. Diskurs er simpelthen en betegnelse for en sproglig og materiel struktur der producerer en rationalitet og magt, der er helt specifik for denne diskurs. Diskursanalyse er altså i denne forstand ingenlunde en analyse af det sagte, men tværtimod en analyse af de ofte ubevidste strukturer, der producerer vores rationalitet og magt¹⁷; man kan sige

16 Ernesto Laclau og Chantal Mouffe udarbejdede i 80'erne det teoretiske grundlag for deres specielle udgave af diskursanalysen. Nævnes skal deres fælles: *Hegemony and Socialist Strategy* (1985) (specielt kapitel 3) og Laclaus: *New Reflections on the Revolutions of our Time* (1990).

En bredere introduktion til forskellige diskursanalyser findes hos Fairclough (1992).

17 Diskursen dikterer ikke vores subjektivitet, da ville diskursanalysen blot være en gentagelse af en Althussersk strukturalisme. Som jeg vil (fortsættes...)

at diskursanalysen er en måde at belyse Adam Smiths usynlige hånd og Karl Marx' bag-om-ryggen-mekanismer, og gennem den belysning at afmystificere dem. I lighed med hermeneutikken er diskursanalysen, i en hvis forstand, en analyse af fordomme og horisonter, men hvor hermeneutikken interesserer sig for selve forståelsesprocessen, interesserer diskursanalysen sig i højere grad for de diskursive strukturer hvori fordommene, horisonterne og traditionen er organiserede.

Hos Laclau kan man i dag se tre hovedblokke: 1) en hovedblok hvor der redegøres for **strukturens determination af sociale processer**. Denne redegøres der især for i afsnit 4.1., 'Den enkelte diskurs', 2) en hovedblok hvor der redegøres for **strukturens ufuldstændighed** og dermed den strukturelle frihed, der tvinger mennesket til at tage beslutninger på egen hånd, at være et subjekt. Denne redegøres der især for i afsnit 4.2., 'De mange diskurser', og 3) en hovedblok hvor de to foregående blokke sammensættes, således at analysen retter sig mod kompleksiteten i verden. Det er en blok hvor man både søger efter objektiviteten og subjektiviteten, aktører og strukturer, nødvendighed og kontingens. Denne blok redegøres der for i afsnit 4.3. "Den politiske analyse".

4.1 Den enkelte diskurs

Diskursbegrebet er nøglen i Laclau & Mouffes forståelse af sociale processer og relationer¹⁸. Med diskursbegrebet kan der foretages et snit ned gennem

17(...fortsat)

vende tilbage til, er det den centrale tese i diskursanalysen, at strukturerne altid er utilstrækkelige, at de aldrig helt formår at lukke sig med en fuldstændig beskrivelse af verden. Disse strukturelle huller eller mangler giver plads for den virkelige subjektivitet; d.v.s. for subjektets selvskabelse.

18 Diskursbegrebet har sin oprindelse i (sprog)filosofien, L&M nævner Derrida og Foucault, hvor Diskurs betegner den sproglige kontekst (fortsættes...)

samfundet, for at udskille de samfundsmæssige institutioner, netværk og praksisser, der producerer bestemte logikker og magtforhold. Hos Laclau & Mouffe betegner diskurs, som nævnt, en **relativ stabil struktur af praksisser og institutioner, der skaber en specifik social orden med dennes logikker, rationalitet og magt**. Med praksisser menes der sproglige eller manifeste/-materielle handlinger¹⁹, mens der med institutioner menes forskellige virksomheder, organisationer, lovgivninger, normer, regler m.v. der sikrer en repetition af bestemte praksisser.

Samfundet, eller som det retteligt hedder i diskursanalysen, **det sociale**²⁰ er således en diskursiv konstruktion:

Det sociale som sådan er diskursivt konstrueret, og antages tillige at være meningsfyldt og analyserbart alene i kraft af denne egenskab (Thomsen 1989;37)

Det sociale eksisterer derfor ikke som et resultat af en grundlæggende universel drivkraft i strukturen, f.eks. "økonomiens determinans", eller i elementerne, som f.eks. i "mennesket", men som resultat af historiske konkrete politiske kampe. Når det sociale/virkeligheden ikke er grundlagt i et eller andet universelt princip, må virkeligheden være diskursiv. Det diskursive er simpelthen dét der eksisterer, fordi dét, der ikke har nogen mening i en diskurs, som ordet siger det, er menings-løst og derfor på sæt og vis uden eksistens. Dermed kan Laclau sige, at

18(...fortsat)

hvor i en tekst må forstås, men først og fremmest Wittgenstein hvor hans begreb om Sprogspillet oftest sættes lig med diskurs hos Laclau og Mouffe.

19 D.v.s. handlinger der enten består i at vi taler (sproglige) eller at vi gør noget fysisk (manifeste/materielle)

20 Udtrykket 'samfundet' indeholder en implicit antagelse om at en sådan enhed findes, oven i købet som en nødvendighed. Det vi kalder 'samfundet' er imidlertid en meget kompleks og modsætningsfuld størrelse, bestående af mange sociale ordre, logikker, magtcentre m.v. Derfor foretrækkes udtrykket 'det sociale', der respekterer det mangfoldige, uensartede og uforende ved den sociale virkelighed.

det diskursive er det reelle. Virkeligheden er diskursiv²¹. Som det ses placerer denne tilgang Laclau og Mouffe indenfor de 'fortolkende videnskaber' og i familie med hermeneutikken - jævnfør kapitel 2 og 3. Som Gadamer gør det med sin hermeneutik, erklærer - om end spagt og implicit - Laclau & Mouffe deres diskursanalyse for værende en universel beskrivelse af det der sker når sociale ordner og politiske aktører skabes og nedbrydes. Og det gøres med samme begrundelse, nemlig at menneskets forholden sig til verden altid sker gennem forståelse og fortolkning. Rammen for denne fortolkning kalder Gadamer for Horisonten, og det gør Laclau i flere tilfælde også, men han bemærker altså tillige, at horisontens eksistens bæres af diskursen.

I resten af dette afsnit vil jeg kort introducere til de kernebegreber Laclau lancerer for analysen af den enkelte diskurs. Den enkelte diskurs er en abstraktion, fordi virkeligheden er karakteriseret ved en række ofte konfronterende diskurser, men inden vi skal se på hvorledes disse konfrontationer kan analyseres, må vi have mere hold på selve den måde den enkelte diskurs konstitueres og fungerer på. Dette involverer en redegørelse for følgende begreber:

- ☐ Artikulation
- ☐ Moment-element
- ☐ Nodalet

4.1.1 En Artikulatorisk praksis om nodaler.

I begyndelsen af det 3. kapitel i bogen "Hegemony and socialist strategy" (Laclau & Mouffe 1985) skriver Laclau & Mouffe om diskurser:

.. a discursive structure is.... an articulatory practice which constitutes and organizes social relations (Laclau & Mouffe 1985;96)

21 For en uddybning heraf, se Laclau & Mouffe (1987), og Bondo et. al (1991)

At artikulere vil i denne forstand sige, at strukturere og konstituere en række samfundsmæssige elementer på en specifik måde. De relativt stabile relationer der skabes gennem denne artikulation bestemmer hvert enkel elements identitet - uden relationerne ville der ingen identitet være. For derfor at kunne skelne mellem et artikuleret element og et der ikke er artikuleret, kalder Laclau det første for **moment** og det sidste **element**. Momenterne er altså artikulerede elementer i en diskursiv struktur. Element/moment begrebsparret skal udtrykke at virkeligheden kun eksisterer meningsfyldt for (sociale væsener) fordi den eksisterer som en relativ stabil diskursiv struktur, men at vi dog må regne med at de sociale momenter, også eksisterer, når de ikke er artikulerede, men da som meningsløse elementer. Altså fx. at en sø med en gennemsnitlig pH-værdi på 3,5 i vort samfund ville blive forstået som en forsuret og forurenede sø, måske endda som et udtryk for en pervers energikultur. Dette er søens betydning, og dermed 'moment-identitet' for os i vort samfund. Men vi må dog antage, at denne sure sø, selvom vi ikke viste den lå der, og selv om vi ikke havde givet den denne betydning, eksisterede alligevel, men ikke som en del af vores virkelighed. Dette er søen som element²².

Den artikulatoriske praksis kan således siges at **fixere** et "flydende" element²³ i en relativ fast og stabil strukturposition, hvorved dette element bliver til et moment i en sammenhængende diskurs. At fixere vil altså sige, at forsøge at tildele det 'ubestemte' element, en entydig mening. Denne fixering sker, siger Laclau & Mouffe, omkring **nodaler** (nodal=knudepunkt). Fixeringsforsøg består således i (den umulige opgave), at give ethvert element en og kun en mening, og at lade denne mening, blive den givet i relation til et center for det sociale; et en nodal. Laclau & Mouffe skriver:

Any discourse is constructed as an attempt to dominate the field of discursivity, to arrest the flow of differences, to construct a centre.

22 Laclau og Mouffe er bl.a. blevet kritiseret for dette standpunkt, fordi de siger: Vi kan intet vide om verden uden for diskurserne, men dog at den eksisterer.

23 I Semiotikken kaldes et flydende element en **Signifier**. I Den seneste bog fra Laclau [Laclau 1990] er han helt gået over til kun at tale om Signifier.

We will call these privileged discursive points of this partial fixation; nodal points. (Laclau & Mouffe 1985;112)

Nodaler skal forstås som en verdensanskuelse, der definerer individernes handlings- og meningshorisont²⁴. Denne verdensanskuelse udtrykkes f.eks. gennem et enkelt centralt tema som 'demokrati', eller 'den enkeltes frihed'. I sin seneste bog, *New reflections...* (Laclau 1990), taler Laclau om **myten** som forstadiet til nodalet. Da fixeringsforsøg er en politisk kamp vil jeg vende tilbage til såvel nodal begrebet som myte begrebet.

4.1.2. Kontingens

Konsekvensen af diskursbegrebet, og den relationelle meningsgivelse, er at det sociale (helheden) og dets momenter (delene) ikke længere er dem, der giver mening og identitet. Laclau og Mouffe taler om at det sociale og momenter er kontingente. Dermed menes ikke tilfældig, men at et objekts betydning ikke er givet med nødvendighed ud fra dets såkaldte naturlige egenskaber, dets essentielle væsenskarakter. I mere filosofiske termer skriver Laclau:

Contingent is that being whose essence does not entail its existence.
(Laclau 1990;19)

D.v.s. at et objekt er kontingent hvis dets væren, d.v.s. dets betydning og identitet i et social system, ikke er determineret af dets væsen. Med andre ord at **dets eksistensbetingelse er givet ved noget udover det selv** (Laclau 1990;18-20). Som vi har set karakteriserer det, den diskursive struktur, hvor de enkelte momenter betydning/identitet er givet ved deres **relationer** til de andre

24 Bemærk at Laclau & Mouffe forsøger at begrebsliggøre de strukturer hvori forskellige rationaler og horisonter er institutionaliserede. Gadamer hævdede blot at subjektet har en horisont, og at denne er funderet i konteksten. Kontekst og diskurs bliver i dette perspektiv udtryk for det samme. Hvor Gadamer egentlig ikke går nærmere ind på hvorledes 'konteksten' fungerer og dannes, er det Laclau & Mouffes primære analyse.

momenter. Det er det forhold at vi har et system af forskellige momenter (eng. system of difference), at identitet og betydning opstår. I den forstand er enhver diskursiv identitet en **kontingent identitet**, fordi den er givet ved noget udenfor den selv.

Men denne relationelle meningsgivelse, betyder videre at alle momenter på sin vis indeholder lidt af de andre i sig. Naturligvis ikke fysisk, men symbolsk eller som betydning. I en familie vil moderen ikke være den mor hun er, med mindre der også var en far og børn. Mor-identiteten afhænger af de andre identiteter. Laclau og Mouffe siger endvidere at denne gensidige identitetsgivelse også indeholder en symbolsk dimension. Dermed menes at relationerne ikke er entydigt givet og konstituerede, men også en ekstra betydning. Moderne kan f.eks. være et symbol på omsorg eller det modsatte grusomhed - det afhænger vist af hvem man er. Sammenfattende skriver Laclau:

... every identity is overdetermined inasmuch as all literality appears as constitutively subverted and exceeded; far from there being an essentialist totalization, or a no less essentialist separation among objects, the presence of some objects in the others prevents any of their identities from being fixed (Laclau & Mouffe 1985;104)

4.1.3. Det Sproglige og Ekstra-sproglige.

Som nævnt vil identitet og betydning kun eksistere i diskursive strukturer, og som en funktion af relationerne mellem de enkelte momenter. Det skal forstås således, at det er elementets strukturposition, og kun det, der giver elementet dets mening. En strukturposition kan naturligvis hverken være materiel eller sproglig, fordi den netop er en position. I den forstand er det forkert at sætte et skel op mellem det sproglige og det materielle. Det er det samme som Wittgenstein²⁵ udtrykte med sit begreb om sprogspillet. I dette er det helheden, der sammenfatter det materielle og det sproglige, og gør en skarp skellen mellem de to typer praksisser

25 Wittgenstein (1953)
Wittgenstein vil som tidligere nævnt blive inddraget mere centralt i kapitlet, ikke mindst i en senere diskussion af teknologibegrebet.

umulig. I et kendt eksempel refererer Wittgenstein til den sprogsplid hvorigennem bygningen af en mur struktureres:

Processen omfatter tre hovedmomenter. 1) Mureren beder om en mursten, 2) får den overrakt, og 3) lægger den på muren. tilsammen udgør de 3 momenter 1 sproglig og 2 materielle handlinger, som dog alle er underordnet helheden (at bygge en mur). Uden denne helhed vil hvert enkelt moment enten være uforståelige eller have en helt anden betydning. (Laclau & Mouffe 1985;107-109 og 1987;82)

Laclau & Mouffe skriver, at diskursen er et:

differential and structured system of positions..... The differential positions include, therefore, a dispersion of very diverse material elements (Laclau & Mouffe 1985;108)

Og videre:

The practice of articulation... cannot consist of purely linguistic phenomena; but must instead pierce the entire material density of the multivarious institutions, rituals and practices through which a discursive formation is structured (Laclau & Mouffe 1985;109)

Det turde være klart at diskursanalyse ikke drejer sig om analyser af snak²⁶. En beslutningstager i erhvervslivet, der skal foretage en investering vil f.eks. skulle indordne sig en række strukturelle forhold, der karakterisere den økonomiske diskursive struktur. Beslutningstagernes eksistensberettigelse (som beslutningstager) afhænger, ikke af investeringens overensstemmelse med f.eks. naturens kredsløb, men primært af dens forrentning, der er underlagt markedsøkonomiens konkurrencemekanismer. For investeringstageren er den økonomiske diskurs alt andet en snak. Det er en yderst rigid og benhård strukturel betingelse,

26 Henrik Halkier (1987;105-106) har kritiseret L&M for, gennem diskursbegrebet, at gøre social dynamik til lutter "snak". Det fremgår klart af ovenstående, at det er en eklatant misfortolkning af L&M's brug af diskursbegrebet, hvilket Carsten Jensen (1988) også udtrykkeligt gør klart i en diskussion af Halkiers artikel.

som hun ikke alene må indordne sig under, men også selv er med til at reproducere gennem hendes egne handlinger. Den enkelte diskurs er en benhård realitet som vi som enkeltsubjekter som regel kun har marginal indflydelse på. Dens verdensbillede, natursyn, menneskesyn etc. er krystalliseret eller cementeret i mangfoldige praksisser og institutioner, der vil eksistere fast og stabilt så længe de ikke modsiges²⁷.

Så langt kan vi nu sige, at analysen af energisystemet må udskille de diskursive strukturer, der skaber de politiske grupper, deres interesser og interessemodsætninger. Analysen må forholde sig til de praksisser, institutioner, normer m.v. som dominerer det energipolitiske rums opfattelse af hvad der er energipolitiske problemer, hvilke kriterier ny anlæg skal vælges ud fra og hvad der udviklingsmålet. Den måde endvidere give et billede af de forskellige aktørers magt, d.v.s. deres adgang til og evne til at udnytte dominerende diskursive strukturer.

Med hensyn til aktøren er han eller hun, ud fra denne indledende diskussion af diskursanalysen, der fokuserer på dets sociale strukturegenskaber, lig med sin position i strukturen. Aktøren har sin identitet som **subjektposition**. Laclau forklarer i et interview hvorledes individet 'interpelleres'²⁸ af strukturen.

Faced with the affirmation that there are structures on one side and practices on the other, we have asserted that **social agents are practically internal to the institutions**, thus forcing both the notion of 'agency' and 'institution'. To assert that social practices takes place in a institutional vacuum would be to deny the institutional nature of subject position and to refer their unity back to the subjectivity of the agent itself. (Ernesto Laclau 1990; 223) (min fremhævelse)

Det er altså gennem individets praksisser i de diskurserne dennes institutioner

27 Se også Pedersen, Kaare (1992) Diskurser er ikke Snak!, samt eller Glyn Daly 1991.

28 Dette er et begreb hentes hos Althusser og det betegner den måde hvorpå ideologien så at sige anråber individet og gør dette til subjekt for sig. Se Althusser 1970.

at individet indoptager dens rationalitet og magt, og bliver til subjektposition.

I marxistisk-strukturel teori er denne ofte betegnet som 'tråger' eller 'karaktermaske'²⁹. Men det er dog afgørende at aktøren ikke bærer sin maske, ud fra en eller anden grundlæggende struktur, men i en historisk diskursiv struktur, hvor mange forskellige diskurser vil artikulere aktøren. Herom i det næste.

4.2. De mange diskurser

Det foregående har primært været et forsøg på at begribe hvorledes vi kan forstå sociale ordner, 'samfundet', uden at være nød til at reducere deres karakteristika til ét fælles almengyldigt strukturerende princip.

Formålet har været at forklare hvordan der kan eksisterer sociale logikker og objektivitet i en verden uden et essentielt grundlag. Begreberne har således især været rettet imod de sociale relationers **strukturegenskaber**. F.eks. er aktøren identisk med sin **subjektpositionen**, d.v.s. individets position i den diskursive struktur. Nu ændres fokus. Begreberne forsøger nu at indfange de sociale relationers **subjektegenskaber**, d.v.s. at fokusere på hvordan strukturen gennem sin ufuldstændige determination af aktørene åbner op for subjekternes frie valg. Subjektet er i dette perspektiv ikke længere blot sin position i en diskursiv struktur, men radikalt fri.

Forskellen på det foregående og det næstkommende kan også udtrykkes med begreberne **nødvendighed** og **kontingens**, eller **objektivitet** og **negativitet**. Hvor afsnit 4.1 har forsøgt at redegøre for den diskursive strukturs evne til at skabe nødvendige beslutninger og en relativ objektiv verden uden subjektive beslutninger, er afsnit 4.2. et forsøg på at redegøre for den kontingens der er en del af den sociale orden og den negativitet, der forhindrer objektiviteten i helt at

29 Se bl.a. Althusser og Therborn.

dominere.

Begreberne forsøger nu at indfange den punktvis manglende strukturelle determination. Med det sidste menes den fraværende bestemmelse af et fænomens betydning og mening; f.eks. en nyt miljøproblems karakter, årsag og betydning.

4.2.1. Strukturer.

Laclau siger, at vi skal opgive tanken om samfundet som værende én struktur eller styret af én logik, fordi det tvinger os til at tænke alle processer som en indre udvikling eller transformation af denne grundlæggende struktur eller logik. Hvis alt er internt vil det også være forudsigeligt og fuldt determineret. Der er jo intet udefrakommende, der kan forstyrre.

Vi skal i stedet for tale om de mange strukturer og logikker, der står i et **ydre forhold til hinanden**. Dermed menes at de ikke kan føres tilbage til et og samme ophav (en essens), men er relative autonome. D.v.s. at de er delvis selvbestemmende, delvis betinget af andre diskurser. Derfor skal vi heller ikke tale om samfundet, men om de mange samfund/sociale ordner. Dette forhold at enhver social ordens eksistens er betinget af noget **udenforstående** (eng.: the outside) er afgørende, ikke mindst for muligheden af antagonistiske relationer.

4.2.2. Antagonismen

I en antagonistisk relation undertrykkes en person, en identitet, d.v.s. at denne identitet så at sige forhindres i at eksistere. Det vil f.eks. være tilfældet for 'naturvandreren' (hendes egen opfattelse af sig selv), der oplever sin skov og strand ødelagt af syreregn og affald. Denne naturvandrers finder ikke længere at hendes bestemmelse kan opfyldes fordi den natur hun går i, ikke længere er natur, men ødelagt natur eller syg kultur.

I en antagonistisk relation kan man derfor sige, at en identitet er benægtet, d.v.s.

at dennes identitets konstitution forhindres:

... the denial of an identity means preventing its constitution as an objectivity (Laclau 1990;16)

Dette er f.eks. ikke tilfældet i den kapitalistiske produktionsrelation, der set isoleret og simpelt blot er en diskursiv konstruktion af to forskellige subjekt-positioner: Kapitalisten og Arbejderen. Dette er positive identiteter, der på ingen måde benægter hinanden, men tværtimod som i enhver diskurs er hinandens forudsætning. Hvis en antagonisme skal opstå mellem arbejder og kapitalist må der derfor være relationer til noget **udenforstående** i.f.t. denne produktionsrelation, f.eks. arbejderens rolle som forbruger. Et lønfald kan da resultere i en antagonisme hvis dette lønfald forhindrer arbejderen i at være forbruger³⁰.

There is therefore a 'social objectivity' - the logic of profit - which denies another objectivity - the consumers identity (Laclau 1990;16)

'Objektivitet' vil her sige, at en identitet er forankret som en stabil og fast del af virkeligheden og vores virkelighedsbillede, fordi denne identitet er fixeret i en diskursiv struktur. Parallellen til Gadammers hermeneutik er tydelig, for så vidt som han taler om vores horisont, der omfatter alt det vi anser for at være objektive kendsgerninger - at være virkeligheden. Når antagonismen derefter er grænsen for det objektive, betyder det, at antagonismen dels viser at det objektive ikke er så objektivt endda men i virkeligheden en konstruktion, eller med Gadamer, en horisont, dels at antagonismen ikke er fixeret i en diskursiv struktur, men er noget der står imellem en diskursiv struktur og noget udenfor denne.

Fordi antagonismen er en **benægtelse/undertrykkelse** af en identitet taler Laclau

30 På et mere kompliceret niveau vil det være klart at, at konkurrencen mellem enkeltkapitalerne giver disse et incitament til at skære ned på lønningerne (for at bevare deres subjektposition). Lønfaldet er derfor ikke noget fuldstændigt tilfældigt. Men reaktionen fra arbejderne er ikke en logisk reaktion der følger af kapitalforholdet, der skal, som Laclau siger det, noget mere til.

om at antagonismen viser det sociale **negativitet**. I modsætning til diskursen hvor identiteterne er givet positivt gennem de gensidige relationer, er antagonismen en relation hvor en identitet oplever sin **negation**.

4.2.3. Den Strukturelle Forskydning og Subjektet.

Antagonismen påvirkning af strukturen sker i form af en forskydning og forstyrrelse, der fører til **strukturens kollaps** (eng.: **dislocation**³¹), dermed menes at en identitet mister sin strukturposition som følge af at noget udenforstående forstyrrer.

Denne strukturforskydning er konstitutiv i den forstand at den åbner op for det politiske rum, hvorved subjektiv eller politisk handling bliver mulig. Det sker af tre årsager:

1) manglende strukturel determination.

Strukturkollapset er ikke et resultat af en indre udvikling af strukturen, men en hændelse, der kommer udfra. Laclau taler om at forstyrrelsen og forskydningen er 'midlertidig' fordi den ikke som den strukturdeterminerede praksis gentages igen og igen. Derfra følger at den åbner op for mange **mulige udviklinger**.

2) mulighed.

Hermed vil Laclau understrege at der i en situation med strukturel forskydning er en radikal mulighed for handling, d.v.s. at mange mulige udviklinger kan ske, som ikke er determinerede af strukturen.

The dislocated structure thus opens possibilities of multiple and indetermined rearticulations for those freed from its coercive force and who are consequently outside it (Ernesto Laclau 1990;42-43)

31 Begrebet **dislocation** må være omhyggeligt valgt af Laclau. I et interview fra 1988 taler han om **displacement**. Til forskel fra dette begreb, er det tydeligt at 'dislocation' udtrykker at noget har mistet sin bestemte strukturelle position, sin lokalitet eller locus.

Men samtidig siger Laclau:

.. we must once again emphasize that the dislocation of a structure does not mean that *everything* becomes possible or that *all* symbolic frameworks disappear, since no dislocation could take place in that psychotic universe... The situation of dislocation is that of a lack which involves a structural reference. **There is a temporalization of spaces or a widening of the field of the possible, but this takes place in a *determinate* situation: that is, one in which there is always a relative structuration.** (Ernesto Laclau 1990;43) (min fremhævelse).

Mulighederne er altså begrænsede af den strukturelle determination, men mulighederne eksisterer ikke desto mindre, hvor de sociale relationer er frie for **strukturel determination**:

3) *frihed og subjektivitet.*

Frihed vil her sige **fraværet af strukturel determination**. Dermed menes naturligvis ikke at individet kan tage helt frie beslutninger, men at den struktur der determinerer mig ikke formår at konstituere sig selv fordi noget udenforstående får den til at kollapse. Strukturen kan således ikke determinere mig. Laclau kan derfor præcist og kort sige, med Heideggers 'Thrown-begreb':

I am simply *thrown up* in my constitution as a **subject because I have not achieved constitution as an object.** (Ernesto Laclau 1990;44) (min fremhævelse)

Min frie vilje er således noget jeg er dømt til at have, fordi min strukturelle determination altid er ufuldstændig og fejlslået. Subjektivitet er en simpel nødvendighed. Subjektet er derfor også delvist selvskabt. Denne selvskabelse (self-determination) kan jo ikke være hvad subjektet allerede er, men hvad det mangler at være (lack of being). Denne selvskabelse sker, siger Laclau, med inspiration fra Lacan, som en **Identifikation**.

The lack (of structures, ed.) is precisely the *locus* of the subject,

whose relation with the structure takes place through processes of *identification* (Ernesto Laclau 1990;210)³²

Laclau har begrebsliggjort forholdet mellem strukturen og subjekt, herunder redegjort for hvorfor begge er nødvendige. Enhver analyse må have øje for såvel strukturen som det subjektive, herunder forstå subjektet eller det politiske individ som et resultat af strukturens ufuldstændighed, eller som Laclau siger det:

On the other hand, the agent are not just blind instruments or bearers of structures for the simple reason that the latter do not constitute a closed system, but are **riven with antagonisms, threatened by a constitutive outside and merely have a weak or relative form of integration**. All this requires constant acts of recreation of the institutional complexes by the agent; that is what constitutes the practice of articulation. It is not a practice of subjects constituted outside any system of differences (institutions), but of **subjects constituted by those differences and the fissures or gaps they reveal**. (Ernesto Laclau 1990;223) (Mine understregninger)

Strukturen er altså ikke en fuldstændig struktur, men, som et fiskenet der er gennemrevet og fuld af løse tråde, kløvet af talrige antagonismer og altid truet af diskurser og hændelser uden for strukturen, der kan opløse dens indre sammenhæng. Derfor må aktøren hele tiden forsøge at genskabe sammenhængen i strukturen, at genskabe objektiviten. Og dermed også at sikre sin egen eksistens, fordi aktørens eksistens er hængt op på hendes position i strukturen, hendes subjektposition. Men aktørens subjektivitet er ikke identisk med aktørens som subjektposition, tværtimod, er den aktør, der billedligt talt forsøger at sammenvæve det iturevne fiskenet, et frit subjekt, fordi strukturen tvinger hende

32 Laclau siger i et interview, gengivet i Laclau (1990) at Althusser's begreb *interpellation* kun kan udtrykke den måde hvorpå individet som subjektposition modtager sin identitet fra strukturen. *Identifikation* derimod betegner både subjektets aktive reception af den identitet den diskursive struktur tilbyder, og subjektets egen-skabelse. Med identifikationsbegrebet er det således muligt at forstå subjektet som et aktivt selv-skabende subjekt, modsat Althusser's subjekt der blot anråbes.

til at tage sine egne beslutninger, da den ikke tvinger beslutningen frem.

Det som ofte i teorier bliver hengemt under betegnelsen 'tilfældige historiske hændelser, der bør glemmes', bliver altså begrebsliggjort hos Laclau. Der sker en **begrebsliggørelse af det strukturelle tomrum**. Dermed menes, at selvom strukturen determinerer mange sociale relationer og praksisser, så determinerer den ikke alt. Strukturen er ufuldstændig og fejlbarlig i dens forsøg på at institutionalisere rationaliteten og magten. Der hvor der mangler strukturel determination (f.eks. i spørgsmålet om forståelsen af nye miljøproblemer), der hvor der er strukturel ubeslutsomhed, præcis der er **der mulighed for politisk handlen**. Der er jo tale om frihedsgrad, der kan udnyttes af subjektet, der præcist her, radikalt har frie valgmuligheder. Og dette skal ikke længere henkastes som tilfældigheder, men som en kontingente udviklinger, der nødvendigvis må finde sted. Man kan sige at det kontingente teoretisk får ligeså stor forklaringskraft, som det logiske og nødvendige.

Denne strukturelle ubeslutsomhed er ikke blot en følge af at intet politiske subjekt konkret er i stand til at gennemføre sine ønsker, men er funderet i selve strukturens beskaffenhed.

1) Når ubeslutsomheden ligger i strukturen, så vil **enhver beslutning der udvikler en af dens alternativer³³ være kontingent**, i den grad at den ikke er determineret af strukturen, selvom den er gjort mulig af den.

2) Aktøren er imidlertid ikke separeret fra strukturen, men konstitueret i relation til den. Når **aktøren imidlertid ikke er fuldt intern i.f.t. strukturen** er det p.g.a. ubeslutsomheden i den, der gør at den ikke er helt repetitiv og derfor hele tiden forandres p.g.a. disse beslutninger. Samtidig forandres aktørens identitet imidlertid også fordi aktørens identiteter konstitueret gennem dennes relationer inden for strukturen.

33 At udtrykket 'alternativer' anvendes understreger at der ikke er uendeligt mange muligheder eller frit spil, men en altid relativt determineret situation, som dog åbner op for flere udviklingsveje.

3) Når aktørens ikke er fuldt determineret af strukturen, er subjektet delvist autonom i den grad subjektet³⁴ udgør stedet for en beslutning der ikke er determineret af strukturen. Det betyder, at:

.. the subject is nothing but this distance between the undecidable structure and the decision.

Dette er vigtigt at holde fast i. Hvad Laclau siger her er altså at subjektet (i denne radikale forstand) ikke er et resultat af strukturen (en strukturposition), men et resultat af strukturens manglende determination.

Subjektiviten mulig- og nødvendigøres af det strukturelle tomrum. En aktøranalyse, må derfor være en analyse af aktøren som et resultat af strukturens/det objektives kollaps. Videre kan man sige, at når strukturen ikke formår at tilvejebringe en beslutning/determination, så er der kun subjektet tilbage til at tage beslutningen; subjektet så at sige udfylder strukturens ufuldkommenhed.

The decision based on a undecidable structure..... is something which attempts to supplement its deficiencies.

Subjektets handlerum bliver simpelthen lig med alt det strukturen ikke bestemmer, hvorfor vi kan sige, at subjektet bliver lig med forskellen mellem det strukturen peger på, og den beslutning der reelt tages.

Denne beslutning, denne strukturelle afvigelse/tilfældighed, er ligeså vigtig som strukturen, hvorved den er med til at udgøre den ontologiske grund hvorpå

34 I *Hegemony and Socialist Strategy* [Laclau & Mouffe 1985] taler Laclau & Mouffe kun om subjekter som **subjektpositioner** (se også side ?). Subjektpositions begrebet er som det måske huskes et 'strukturbegreb', mens subjekt begrebet er et 'ikke struktur begreb'. I sin seneste bog [Laclau 1990] taler Laclau imidlertid stadig om subjektpositioner:

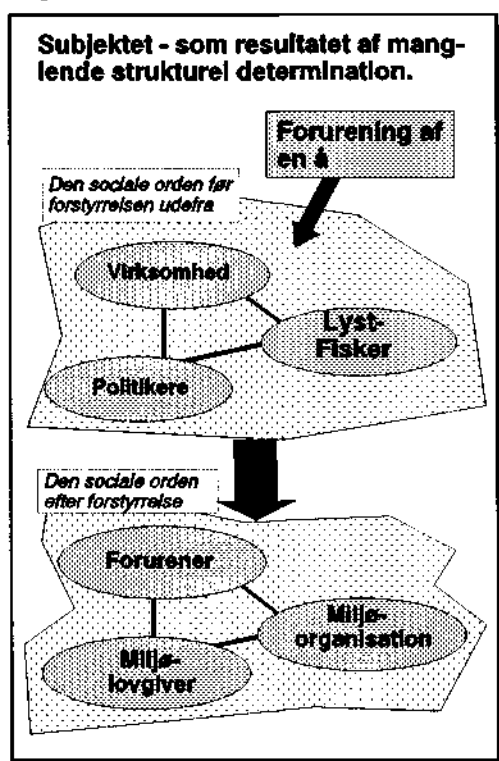
Apart from the subject, in this radical sense, there are only *subject positions* in the general field of objectivity. [Ernesto Laclau 1990:61]
Erindrende Apel kan forskellen på subjektposition og subjekt begreberne udtrykkes ved, at det første begriber aktøren som objekt, den anden aktøren som subjekt.

individer færdes:

.. the decision has the character of ground which is as primary as the structure on which it is based, since it is not determined by the latter.

I figur 2 har jeg forsøgt at illustrere det foregående. Figuren viser en meget forenklet model af 'samfundet' (økonomi, stat og civilsamfund repræsenteret ved virksomhed, politikere og lystfiskere). Disse indgår i en relativ stabil struktur hvor hver især har deres subjektivitet fra deres relationer inden for strukturen. Som en forstyrrelse udefra kommer imidlertid, som i eksemplet her, et miljøproblem. Forureningen af åen ændrer lystfiskerens forhold til åen, fordi hun netop plejer at fiske lige her, og nu er fiskene væk. Lystfiskerens identitet er dermed i en vis forstand benægtet, og hun må selv beslutte hvordan hun skal forholde sig. Denne subjektive beslutning er nødvendigjort af at å-forureningen før

Figur 2

den sker er et ukendt fænomen, som strukturen ikke har givet en betydning. F.eks. er 'forureneren' på daværende tidspunkt ikke reelt forurener men blot en virksomhed der producerer samfundsnyttige varer. Lystfiskeren er derfor af simpel nødvendig tvunget til at gøre et valg. Dette kan, men behøver ikke, resultere i at lystfiskeren går ind i en miljøorganisation, hvor virksomheden opfattes som forurener og politikerne som miljølovgivere. Alles identitet er ændret, og det egentlige subjekt, miljøaktivisten, aktiveret af den strukturelle ufuldstændighed.

4.3. Det Politiske og Det Sociale.

Som tidligere annonceret, vil jeg nu forsøge at sammenfatte de to foregående hovedblokke. Forsøge at gå op på et analyseniveau, hvor strukturens determinans kan begribes samtidig med subjektets frihed.

Laclau siger om den sociale virkelighed, som er denne hovedbloks analyseobjekt:

... what we always find is a limited and given situation in which objectivity is *partially* constituted and also *partially* threatened; and in which the boundaries between the contingent and the necessary are constantly displaced. Moreover, **this interplay of mutual subversion between then contingent and the necessary is a more primary ground, ontologically, than that of pure objectivity or total contingency.** (Ernesto Laclau 1990;27) (min fremhævelse)

Verden er således altid et samspil mellem kontingens (subjektiv frihed) og nødvendighed (strukturel determination) og dette samspil kan betragtes som den ontologiske grund hvorpå individer handler. I en analyse af et energipolitisk felt kræves det således, at denne kan dechifrere den sociale kontekst og få øje på såvel den strukturelle determination (det nødvendige) og de politiske muligheder (det kontingente). Dette som tidligere nævnt en hovedopgave i dette projektes konkrete problemstilling.

4.3.1. Det Politiske og det Sociale

De to begreber 'det politiske' og 'det sociale' bliver to kernebegreber for analysen af den sociale virkelighed. For at udvikle disse to begreber griber Laclau tilbage til Husserls begrebspar **sedimentering og reaktivering**.

Sedimentering består i en **institutionalisering** af bestemte rationaliteter og magter, på en sådan måde at det udviskes og glemmes at andre alternativer har

eksisteret. Tilbage står en verden eller et sediment der synes objektiv og naturlig. Med Gadamer kunne vi sige, at denne fremstår for os gennem vores uantastede fordomme og leveres gennem traditionen.

Reaktivering af det politiske, sker når nye antagonismer forskyder den eksisterende struktur, sedimentet, og derved åbenbarer at den objektive verden er kontingent og en konstruktion på basis af tidligere politiske kampe.

Det sociale og det politiske kan derefter defineres:

The sedimented forms of 'objectivity' make up the field of what we will call the 'social'. The moment of antagonism where the undecidable nature of alternatives and their resolution through power relations becomes fully visible constitutes the field of the 'political' (Ernesto Laclau 1990;35)

Enhver social relation vil have elementer af begge, både være social og politisk. Man kan faktisk sige at den ontologiske grund hvorpå mennesker lever er en blanding af det politiske og det sociale.

Any political construction takes place against the background of a range of sedimented practices (Ernesto Laclau 1990;35)

Med denne diskussion har Laclau endvidere påpeget at det sociale altid har en **tilblivelseshistorie**, at det ikke blot er givet som et naturligt forhold. At forstå noget historisk vil sige:

.. to refer it back to its contingent conditions of emergence... it is a question of deconstructing all meaning and tracing it back to its original facticity. (Ernesto Laclau 1990;36)

Præcis i denne forstand kan Laclau tale om **politikens primat**. Altså i den forstand at enhver social orden, enhver objektivitet, altid er en konstruktion på

basis af tidligere beslutninger.

Dette betyder ikke at Laclau afviser økonomien som en væsentlig faktor i historien. Han afviser blot 1) at økonomien a priori determinerer andre dimensioner i det sociale, og 2) at man kan tale om sociale dimensioner som fuldstændig konstituerede objekter, uden at indregne at ethvert objekt har kontingente eksistensbetingelser.

.. if a set of socio-political configurations such as apartheid, for example, are conditions of existence of the economy and capitalist accumulation, then the economy cannot be constituted as an object separate from these conditions since we know that the conditions of existence of any contingent identity are internal to the later... what we find, then, is not an interaction or determination between fully constituted areas of the social but a **field of relational semi-identities in which 'political', 'economic' and 'ideological' elements will enter into unstable relations of imbrication without managing to constitute themselves as separate objects.** (Ernesto Laclau 1990;24) (Min fremhævning)

Ernesto Laclau vil frem til at vi opgiver analyser der forsøger at forstå et enkelt system i det selv, f.eks. den økonomiske instans. I stedet for analyserer vi sociale konfigurationer ('global configurations') - historiske blokke - i hvilke ideologiske, økonomiske og politiske elementer er sammenflettet og kun kan adskilles analytisk. (Ernesto Laclau 1990;25-26)

4.3.2. Den Politiske Kamp

Laclau & Mouffes udgave af diskursanalysen er motiveret af et ønske om at kunne formulere en politisk strategi for venstrefløjen, og derfor motiveret af ønsket om at kunne forstå selve den politiske proces og kamp. I 'New reflections...' (Laclau 1990), har Ernesto Laclau uddybet og præciseret de begreber han bruger i denne analyse.

Baggrunden for overhovedet at tale om politikken er som vi ved fra det foregående, at antagonismer har skabt en strukturforskydning der reaktiverer det politisk felt. Dette er kendetegnet ved at indeholde en radikal kontingens, forstået på den måde at fraværet af strukturel determination åbner op for mange alternative beslutninger. Den politiske kamp består i at overkomme eller eliminere disse antagonismer med det formål at sammenvæve den brudne sociale (u)orden i en ny stabil orden.

Dette sker, siger Laclau, i første omgang ved at politiske grupper udlægger krisesituationen ud fra deres interesser og perspektiv³⁵ - det kalder Laclau at fremstille en myte³⁶. Mytens effekt er at sammenvæve det strukturforskudte rum gennem konstitutionen af en ny diskurs. Myten er derfor hegemonisk:

It involves forming a new objectivity by means of the rearticulation of the dislocated elements. (Ernesto Laclau 1990;61)

Myten er ingen repræsentation af strukturen, tværtimod er det en kritik af strukturens utilstrækkelighed:

a critique of the lack of structuration accompanying the dominant order (Ernesto Laclau 1990;62)

Myten indeholder således både en positiv beskrivelse af en mulig orden, og en kritik af den fejlslående struktur. I overensstemmelse med Laclaus tidligere redegørelse for subjektbegrebet konkluderer han at mytens ophavsmand/-kvinde må være subjektet, for netop subjektet står mellem den antagonistiske forskudte struktur og mytens billede af en ny orden. Det gør subjektet, fordi subjektet, qua antagonismen, forhindres i at eksistere fuldt ud og det derfor gennem identifikationsprocesser med myten tilegner sig en ny identitet.

35 a principle of reading of a given situation [Ernesto Laclau 1990;61]

36 Myten er efter alt at dømme det Laclau tidligere kaldte et nodal punkt, bortset fra at nodal punktet betegner det stadium hvor myten er institutionaliseret, d.v.s. krystalliseret i en stabil og fast social orden, i strukturen.

.. as we have seen this dialectic between absence (dislocation of the structure) and presence (identification with an unachieved fullness) is nothing but the space of the subject. The subject (lack within the structure) only takes on its specific form of representation as the metaphor of an absent structure. (Ernesto Laclau 1990;63)

Får myten, altså dette samtidige idealbillede og denne kritik, succes og knyttes den til andre myter kan de transformeres til en **samfundsmæssig eller sociale imaginære**³⁷. Hermed menes en horisont, der beskriver grænserne for hvad der kan forstås. Den er derfor mulighedsbetingelsen for at et socialt objekt kan opstå:

The imaginary is a horizon: it is not one among other objects but an absolute limit which structures a field of intelligibility and is thus the condition of possibility for the emergence of any object. (Ernesto Laclau 1990;64)

Sådanne sociale imaginære er, siger Laclau, f.eks. Oplysningstiden, Udviklingsbegrebet i positivismen, Kommunismen etc. De fungerer simpelthen som et overgribende verdensbillede, der mere eller mindre striks beskriver hvad verden indeholder og hvad der er at foretrække. I 60'ernes vestlige samfund kunne man måske sig at denne sociale imaginære karakteriseredes ved en udbredt tro på den materielle vækst som vejen til velfærd. I et sådan verdensbillede var det derfor særdeles vanskeligt, at retfærdiggøre eksistensen af miljøproblemer, fordi det netop pegede på det modsatte af det den sociale imaginære foreskrev. Miljøproblemer havde simpelthen svært ved at blive accepteret, d.v.s. at blive en del af virkeligheden³⁸.

Spørger vi her på falderebet hvilke muligheder forskellige myter har for at blive gennemsat som strukturer, d.v.s. at blive institutionaliserede, har Laclau kun et meget løst svar. Han siger:

The acceptance of a discourse depends on its credibility, and this will

37 I disse tider ofte og populært kaldet 'paradigmer'.

38 Se også Bondo et. al 1991 og Jesper Pedersen 1991

not be granted if its proposals clash with the basic principles informing the organization of a group. (Ernesto Laclau 1990;66)

Altså, at et politisk program kun accepteres hvis det ikke strider imod de basale interesser for en større politisk gruppe. Dermed åbnes spørgsmålet om magten.

4.3.3. Magt

Den frie beslutning involverer **magt**, fordi den altid vil være en undertrykkelse af andre beslutninger.

.. taking a decision can only mean **repressing other alternatives...**
In other words, that the 'objectivity' arising from a decision is formed, in its most fundamental sense, as a **power relationship**.
(Ernesto Laclau 1990;30-31) (mine fremhævelser)

Men dermed er selve den sedimenterede sociale struktur en magtstruktur. Den sedimenterede struktur er jo skabt på basis af gamle politiske kampe, og er igennem sin kontingente tilblivelseshistorie materialiseringen af en duviklingsvej på bekostning af utallige andre.

Sociale relationer er altså ikke blot **kontingente men også magtrelationer**.

Magten kan ikke betragtes som en empirisk realitet mellem allerede konstituerede subjekter, men er i sig selv **konstitutiv**, d.v.s. at anvendelsen af magt i sig selv bidrager til konstitutionen af identitet. Denne identitets eksistensbetingelse er at den kan **undertrykke det der truer den**. At studere den eksistensbetingelse er derfor at studere de magtmekanismer der gør dens eksistens mulig.

5. Analyseramme

De første teoretiske armbøjninger er nu blevet udført på vejen mod etableringen af en analyseramme for afhandlingen. Stadig mangler en nærmere diskussion af vedvarende energi som ressourceform og de specielle forhold der gør sig gældende herfor. Her vil imidlertid blive gjort et ophold, hvor resultaterne af de forrige diskussioner forsøges opsamlet. Det sker naturligvis i.f.t. projektets formål og problematikker. Her skal jeg forsøge at besvare følgende spørgsmål, som samtidig udgør en del af projektets problematikker.

- Hvad karakteriserer den politiske handlemulighed?, hvad er dens konstitution?

I to underafsnit, vil jeg opsamle og systematisere den forangående diskussion i en række teser om politikken og det sociale.

5.1. Syv Analytiske teser om det politiske og det sociale

I Laclaus (& Mouffes) udgave af diskursanalysen udlæste jeg tre hovedblokke hvor de to første analytisk forsøgte at udskille sociale relationernes strukturelle hhv. subjektive dimensioner og den tredje atter forsøgte at koble dem sammen i en konsistent tilgang. Det sidste niveau er det mest interessante: Som Laclau skriver er den sociale virkelighed med dens strukturelle determinationer og subjektive friheder det mest grundlæggende ontologiske niveau.

Det er vigtigt at de to første hovedblokke begge integreres i forståelsen af det energipolitiske felt i Polen, på en sådan måde at analysen når op på niveauet for den tredje hovedblok. I det følgende vil jeg fremkomme med en række retningslinier eller søgestrategier for analysen af det energipolitiske felt. Alle formuleret

som teser og med diskussion af disse tesers implikationer.

1. Diskurserne er altid historiske, konkrete og relationelle

Vi skal opgive tanken om at den samfundsmæssige virkelighed kan føres tilbage til ét eller andet universelt princip, enten i helheden - som f.eks. forholdet mellem produktionsbetingelser og produktivkræfter - eller i delene - som f.eks. menneskets egennytte.

I bedste fald kunne disse principper kun forklare hvorfor noget er som det er, men de kan ikke vejlede politiske handlen, fordi de jo netop er universelle og det vil sig uden for menneskets rækkevidde. Dette er det praktiske argument imod essentialist teoribygning, et mere formelt teoretisk argument bygger på at en essentialist virkelighedsopfattelse ikke kan forklare hvorfor noget universelt strukturerende og determinerende ikke determinerer alting, samt hvordan relationerne er mellem det der determineres og det der er tilfældigt.

Diskursanalysen er således en teori, der nægter at sige noget om studieobjektets (f.eks. en politisk beslutnings årsdager) indhold, men gerne noget om hvordan en sådan politisk beslutnings årsager kan fremanalyses. Selvom Laclau & Mouffe nægter at deres teori er universel, er den dog som Gadammers Hermeneutik, et forsøg på at forstå hvordan vi forstår vores verden og hvordan vi på basis af denne forståelse agerer i denne verden.

Laclau & Mouffes begreb om dets virkeliges kontingens udtrykker meningen med denne tese. Kontingent er jo, siger Laclau, karakteristisk for alt hvad der eksisterer, fordi identiteten og betydning af 'noget', ikke skyldes dette 'noget's indre væsen, men relationerne til noget 'andet'. Det kontingente består derefter i at 'noget' kunne have været noget helt 'andet', fordi identiteten er givet ved noget udenforstående, ikke ved det selv.

Konsekvenserne af denne tese er:

- At alle samfundsmæssige logikker og magtforhold eksisterer på samme niveau, d.v.s. at der ikke er ét princip eller én diskurs der a priori er mere grundlæggende end andre. Men der kan dog, og vil konkret, altid være nogle

principper eller diskurser, der er mere dominerede end andre.

Miljø-, økonomi- og demokratiinteresser er altså alle diskursive konstruktioner med historiske eksistensbetingelser. Derfor vil det være vigtigt i analysen af det polske energisystem at identificere alle interesser som diskursive konstruktioner.

- Analysen må være historisk og konkret, søgende efter de kontekster der giver fænomenerne betydning. Konkretitets kravet betyder at det der gør sig gældende i én kontekst, ét sted og til én tid, ikke nødvendigvis gør sig gældende et andet sted.

Identificeringen af interesser og magtforhold i energisystemet må altså ligeledes være konkret og historisk up to date.

- Det sociale er sedimenteret politik, d.v.s. er et historisk produkt af tidligere politiske kampe, som derefter er institutionaliseret. At være sedimenteret betyder, at det sociale opnår en objektiv form, hvor det glemmes at logikken og magten ikke er objektiv, men et subjektivs produkt af politiske kampe. I denne forstand kan vi tale om politikens primat.

Vil man forstå det polske energisystems konstitution i dag, må man altså så at sige dekonstruere det og gå tilbage i historien for at forstå det som et resultat af politiske kampe.

2. Diskursen konstitudere de sociale objekters betydning

Det vil sige, at alle sociale objekters identitet og betydning er konstitueret i de diskurser der artikulerer dem i et system af forskelle. På samme måde som det der argumenteres for under fælleshatten 'De fortolkende videnskaber' må man altså forstå, før man forklarer. Forklaring forudsætter jo, at man allerede har forstået betydningen af det der iagttages.

Da betydningen som sagt er konstitueret i diskurser, må forståelsen bygge på en analyse af den kontekst, der udgør den strukturelle helhed hvori det studerede sociale fænomen optræder i.

Af denne tese følger altså:

- At forklaring af processerne i energisystemet forudsætter at energisystemets objekter og processer er forstået. At deres betydning, indenfor den kontekst de opstår i, er forstået.

3. Diskursen producerer den sociale virkelighed

Denne teser betyder:

- At de processer, institutioner og aktører der befinder sig i energisystemet altid har en diskursiv konstitution, d.v.s. deres eksistens er givet ved de diskurser, der artikulerer dem.

Men også:

- At jeg, som den der forsøger udefra at forstå hvad der sker i energisystemet, også er konstitueret diskursivt. Med Gadamer kan jeg sige, at jeg ikke kan undslippe den horisont og de fordomme min egen virkelighed har givet mig, men omvendt også, at disse netop er forudsætningen for at jeg overhovedet kan forstå den anden virkelighed. At komme til erkendelse af egne fordomme, kræver at jeg konfronterer mig med det anderledes og at jeg indgår på at dette kan fortælle mig noget nyt. Jeg må sætte mine fordomme på spil, for at få dem i spil. Det kræver en eksplicit redegørelse for forudsætninger jeg anvender i fortolkningen af det polske energisystem, og en bevidst og eksplicit evaluering af disse.

4. I diskursen er relationerne mellem aktørerne fixerede i institutionerne, og de har alle reference til samme nodal

Dermed ønskes udtrykt, at en diskurs må forstås som en specifik fixering af de sociale relationer mellem forskellige aktører. Institutionerne er altså en materiel

fixering og regulering af relationerne mellem forskellige aktører. Det er endvidere sådan at alle disse relationer er bundet sammen om referencen til et og samme princip, en nodal.

Denne tese betyder:

- At relationerne mellem energisystemets aktører, i den grad de er konstituerede gennem de samme diskurser, er fixerede i energisystemets institutioner, og at disse institutioner sikrer aktørernes subjektpositioner og giver dem en stabil identitet.
- At magt og logikker, herunder de kriterier aktørerne vælger med, er institutionaliserede i energisystemet omkring et forenende princip - f.eks.: Lever mest muligt energi til den mindste pris. Dette princip må eksistere i praksis, gennem de sproglige og materielle praksisser som institutionerne foreskriver og aktørerne anvender.

5. Diskursen er en sproglig og materiel helhed.

Som nævnt i forrige tese er rationaliteten ikke noget der blot eksisterer i aktørernes hoveder, og institutionerne noget der blot eksisterer uden for aktørernes bevidsthed. Tværtimod dannes bevidstheden gennem aktørernes praktiske ageren i diskursen, d.v.s. gennem de sproglige som materielle praksisser som institutionerne foreskriver. Uden den diskursive helhed ville såvel talehandlinger, teori m.v. som fysiske aktiviteter miste deres betydning. Sprogspillet udgør konteksten.

- Diskursen er ikke blot snak, men har tillige en højst manifest og fysisk eksistens. Energiaktørerne kan altså ikke blot gøre som det vil, i snak eller fysisk handling, fordi diskursen i det hele taget udgør rammen for hvad der anses for fornuftigt, rigtigt og godt.
- Individerne bliver subjektpositioner gennem deres praktiske indlevelse i

institutionerne.

6. Eksistensen af mange diskurser er en altid tilstedeværende trussel for den specifikke diskurs, der kan dislokere hvorved dets agenter undertrykkes og selv må tage beslutninger.
- Den energipolitiske aktør er altid mere end sin subjektposition, d.v.s. mere end blot et objekt for strukturen i energisystemet. Den energipolitiske aktør må også altid selv tage stilling, når noget udenforstående - en anden diskurs, eller noget ekstra-diskursivt (Gadamer ville sige ekstra-sprogligt) udfordrer hans horisont og kolliderer med dens sammenhængskraft. Dette udenforstående kunne f.eks. være nye konkurrenceparametre, skabelsen af en miljødiskurs eller lignende.
 - Verden er derfor radikalt kontingent og ikke nødvendigvis logisk. Energiaktørens handlinger kan simpelthen ikke deduceres fra en analyse af strukturen alene. I tilknytning må der etableres en analyse af strukturens ufuldstændighed og de fænomener der eventuelt har kollideret med den. Vi må altså analysere den energipolitiske situationers ustabiliteter, hvilket kræver en søgen af antagonismer kædet sammen i ækvivalente kæder.
 - Den politiske kamp foregår altid mellem antagonistiske subjektpositioner, og dermed diskurser. Det Politiske rum udgøres af brudfladen mellem antagonistiske diskurser, d.v.s. af de sociale relationer mellem aktører hvor den ene part undertrykkes, som følge af den andens aktiviteter. Vi må altså forstå det/de energipolitiske rum som resultatet/erne af stridende diskurser og som bestående af de antagonistiske relationer mellem subjektpositioner i hver deres diskurs.
 - Det politiske subjekt er aktiveret af antagonismer. Vi kan altså ikke forstå de energipolitiske aktører, uden at analysere de antagonismer der udgør en trussel imod deres eksistens.

- Når strukturen kollapse må aktørerne selv tage beslutninger. Disse beslutninger er kontingente, for så vidt som de ikke er determineret af strukturen. I den dislokerede struktur har subjektet altså en radikal mulighed for og frihed til selv at beslutte.

Og endelig som en sidste tese:

7. Aktøren er altid strukturelt determineret og subjektiv fri - altid både objekt og subjekt.

- Diskurser er ikke fuldstændige strukturer, men subjektet er heller aldrig et fuldstændigt subjekt. Virkeligheden vil tværtimod altid være et mix af såvel strukturel determinans og frie beslutningsmuligheder.
- At forstå det energipolitiske rum, er derfor på en og samme tid at finde frem til det politiske spillerum som aktørerne har, samt den strukturelle determinans (barrierer), der uden for de antagonistiske relationer, stadig begrænser aktørernes handlefrihed.

Litteratur

Alexander, Jeffrey C. & Seidman, Steven (ed.) (1990): Culture and Society - contemporary debates.

Cambridge University Press, 1990

Althusser, Louis (1965): For Marx.

Rhodos, 1969.

Althusser, Louis (1970): Ideology and ideological stateapparatus, i Essays on Ideology.

Verso, 1984

Althusser, Louis (1973): Reply to John Lewis, i Essays on Ideology.

Verso, 1984.

Bernstein, Richard J. (1985): Hermeneutics and Praxis.

I Hollinger, Robert (1985).

Bondo, Jette; Christensen, Jesper; Milfeldt, Thomas; Nielsen, Flemming og Pedersen, Kaare (1991): At bygge Bro mellem Økonomi og Miljø

Tek-Sam forlaget, Rapportserien nr. 19, 1991.

Daly, Glyn (1991): The Discursive construction of Economic space: Logics of organization and disorganization.

Economy and Society, vol. 20, no. 1, february 1991., p. 79-102.

Edelman, Bernard; Esser, Josef; Hirst, Paul; Jessop, Bob; Laclau, Ernesto og Therborn, Göran (1986): Politisk Strategi i Firserne

Aurora 1986.

Fairclough, Norman (1992): Discourse and Social Change,

Polity Press, 1992.

Flyvbjerg, Bent (1991): Rationalitet og Magt, Bind I og II.
Akademisk forlag, 1991.

Gadamer, Hans-Georg (1959): On the Circle of Understanding
I Connolly, John M. & Keutner, Thomas: Hermeneutics Versus Science? Three
German essays, University of Notre Dame, Indiana, 1988.

Gadamer, Hans-Georg (1963): The Problem of historical Consciousness
I Rabinow & Sullivan (1987)

Gadamer, Hans-Georg (1972): The universality of the Hermeneutical Problem.
I Bleicher (1980)

Geertz, Clifford (1972): Deep play: Notes on the Balinese Cockfight
I Rabinow & Sullivan (1987)

Hollinger, Robert (ed.): Hermeneutics and Praxis
University of Notre Dame, Indiana, 1985.

Jensen, Carsten (1988): Om diskurs, snak og anden materiel eksistens.
Grus 24, 1988

Jensen, Carsten (1990): Neo-gramscianismen - dens historie, særtræk og
udviklingsperspektiver, i Stat, strategi og hegemoni.
Roskilde 1990.

Jensen, Ole (1986): Politikens forvirring og venstrefløjens dilemma.
Grus nr. 19, 1986.

Jensen, Torben K. (1991): Statskundskab som viden for praksis - hermeneutik
og livsverden, menneskesyn og metode.
Grus nr. 33, 1991

Jessop, Bob (1990): State Theory - Putting the Capitalist State in its Place, upubliceret eksemplar.

Polity Press, Cambridge, 1990.

Laclau, Ernesto (1981): Marxistiske statsteorier - perspektiver og diskussioner, publiceret i Stat, Strategi og Hegemoni, Tek-Sam 1990.

Laclau, Ernesto (1983a): Transformations of advanced industrial societies and the Theory of the Subject.

Argument Sonderband AS 84, 1983

Laclau, Ernesto (1983b): Metaphor and social antagonisms, i Cary Nelson & Lawrence Grossberg (ed.) *Marxism and the Interpretation of culture*.

Macmillan, London, 1988.

Laclau, Ernesto (1984): The controversy over materialism.

Argument Sonderband AS 109, 1984

Laclau, Ernesto (1986): Hegemoni - en ny social logik, interview fra 1985 i Edelman et. al (1986) "Politisk strategi i firserne".

Aurora 1986.

Laclau, Ernesto (1990): New reflections on the revolutions of our time,

Verso 1990.

Laclau, Ernesto & Mouffe, Chantal (1982): Recasting Marxism: Hegemony and New political movements, interview fra 1981 trykt

Socialist Review nr. 66 1982

Laclau, Ernesto & Mouffe, Chantal (1985): Hegemony and socialist strategy - towards a radical democratic politics. Verso, London, 1985

Laclau, Ernesto & Mouffe, Chantal (1987): Post-marxism without apologies.

New Left Review 166, 1987

Mouffe, Chantal (1979): Hegemoni og Ideologi hos Gramsci, i Stat, Strategi og Hegemoni.

Tek-sam, Ruc, 1990, første gang trykt i 1979.

Mouffe, Chantal (1983a): The sex/gender system and discursive construction of womens subordination.

Argument Sonderband AS 84, 1983

Mouffe, Chantal (1983b): Hegemony and new political subjects: Towards a new concept of democracy, i Cary Nelson & Lawrence Grossberg (ed.) "Marxism and the Interpretation of culture", 1988, oprindeligt skrevet i 1983.

Mouffe, Chantal (1984): Towards a theoretical interpretation of "new social Movements".

Argument Sonderband AS 109, 1984.

Mouzelis, Nicos (1980): Reductionisms in Marxist Theory.

Telos nr. 45, 1980.

Pedersen, Kaare (1992): Diskurser er ikke bare Snak

Tek-Sam'eren 1992.

Rabinow, Paul & Sullivan, William M (ed.) (1987): Interpretive Social Science - A second look.

University of California Press, 1987.

Thomsen, Jens Peter Frølund (1990): Marxismen under forvandling ?.

Grus 30, 1990.

Thomsen, Jens Peter Frølund (1989): Diskursanalyse, reguleringsteori og statsteori.

Grus 29, 1989

Torfinn, Jacob (1990): Gramsci og Neo-gramscianerne - mod en teori om politikkens primat,

Politica. årg. 22, nr. 2, 1990.

Warnke, Georgia (1987): Gadamer: Hermeneutics, tradition and reason

Polity Press 1987

Wittgenstein, Ludwig (1953): Philosophical Investigations